

Fale Alea 'o Tonga

**KO E MINITI 'O E
FEME'A'AKI
'A E
HOU'EIKIMĒMIPA
'O E
FALE ALEA 'O TONGA**

FIKA	20
'Aho	Pulelulu 7 Siulai, 2021

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

Dr. Pōhiva Tu'i'onetoa

'Eiki Tokoni Palēmia & 'Eiki Minisitā Fonua &

Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafofonga & Kasitomu mo e

Tānaki Pa'anga Hu Mai

Tevita Lavemaau

'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &

Ma'u'anga Fakamatala MEIDECC

Poasi Mataele Tei

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

Siaosi Sovaleni

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi & Takimamata

'Akosita Lavulavu

'Eiki Minisitā Lao mo e Pilisone

Sāmiu Vaipulu

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofofonga

Vātau Hui

'Eiki Minisitā Ngoue & Toutai

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmata Afi

Lord Nuku

'Eiki Minisitā Mo'ui

'Amelia Tu'ipulotu

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki & Fakalalakala Faka'ekonomika

Tatafu Moeaki

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

Lord Tu'i'āfītu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu

Siaosi Vailahi Pōhiva

Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu

Sēmisi Kioa Lafu Sika

Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu

Māteni Tapueluelu

Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu

Losaline Mā'asi

Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu

Sione Vuna Fa'otusia

Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu

Sēmisi Taelangi Fakahau

Fakafofonga Kakai 9, Tongatapu

Penisimani 'Epenisa Fifita

Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai

Mo'ale Finau

Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai

Veivosa Light of Life Taka

Fakafofonga Kakai 14, Vava'u

Dr. Saia Ma'u Piukala

FALE ALEA 'O TONGA

'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 20/2021 FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA

*'Aho: Pulelulu 7 'o Siulai,
2021 Taimi: 10.00 am*

Fika 01		Lotu
Fika 02		Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03		Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04		NGAAHI LAO FAKAANGAANGA:
	4.1	Lao Fika 8/2021: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ma'u Mafai Vahenga 2021
	4.2	Lao Fika 9/2021: Lao Fakaangaanga 'a Tonga ki he Sipoti mo e Va'inga 2021
Fika 05		LIPOOTI 'A'AHU FAKA-FALE ALEA
	5.1	Niua 17
Fika 06		KOMITI KAKATO:
	6.1	Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea Tongatapu 4
	6.2	Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea Tongatapu 5
	6.3	Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea Tongatapu 6
	6.4	Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea Tongatapu 8
	6.5	Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea Tongatapu 9
	6.6	Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea Tongatapu 10
	6.7	Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea 'Eua 11
	6.8	Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea Vava'u 14
	6.9	Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea Vava'u 15
Fika 07		Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga	6
Lotu	6
Ui ‘a e Fale	6
Poaki.....	6
Me’a ‘a e ‘Eiki Tokoni Sea.....	7
Me’a Minisita Pa’anga ki he Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ma’u Mafai Vāhenga 2021	7
Lau 1 Lao Fakaangaanga ki he Lao ke Fakatonutonu ‘a e Lao ki he Ma’u Mafai Vahenga	8
Lau 2 Lao Fakaangaanga ki he Lao ke Fakatonutonu ‘a e Lao ki he Ma’u Mafai Vahenga	9
Fokotu’u Tongatapu 4 ke tukuhifo ‘a e Lao Fakaangaanga ki he Komiti Kakato.....	9
Fakama’ala’ala Minisita Lao ki he Lao Fakaangaanga ki he Sipoti mo e Va’inga	9
Lau 1 ‘a e Lao Fakaangaanga ‘a Tonga ki he Sipoti mo e Va’inga 2021.....	9
Liliu feme’a’aki ki he Komiti Kakato	10
Hoko atu ‘a Tongatapu 4 ki he’ene Lipooti ‘A’ahi Faka-Fale Alea 2021	10
Tali Minisita Ako ki he ngaahi fiema’u fakaako na’e ‘ohake mei he Lipooti Tongatapu 4.....	12
Tokoni ‘a e Minisita Fefakatau’aki ki he Lipooti ‘a Tongatapu 4	13
Tali Tongatapu 4 ki he tokoni ‘a e Minisita Fefakatau’aki.....	15
Me’a Minisita Lao ki he Komiti ‘e 3 na’a nau fakahoko e ngaahi ngāue ki he liliu fakapolitikale.....	24
Me’a Minisita Lao ki he fakalalakaka ‘a e ako ‘i he vāhenga	25
Fokotu’u ke to’o ‘a e peesi ‘i he Lipooti ‘a Tongatapu 4 fekau’aki mo e ngaahi me’a fakapolitikale.....	25
Fehu’i Tongatapu 4 ki he Minisita Lao pē ‘oku ‘i ai ha Tu’utu’uni pē ko ha lao ‘oku fepaki mo e fiema’u fakapolitikale.....	25
Tokanga Tongatapu 8 ke fa’u ha <i>format</i> ke fakahoko’aki Lipooti ‘A’ahi Faka-Fale Alea.....	27
Fakama’ala’ala Ha’apai 12 ki he founa na’e fakahoko ‘aki ‘ene ‘a’ahi.....	28
Tali ke paasi e lipooti he oku ‘i ai e ngaahi fiema’u ke tokangaekina.....	35
Tokanga ki he mo’ua ‘ikai ke ngaue’aki e leta.....	37
Paloti Lipooti ‘A’ahi faka-Fale Alea Tongatapu 4.....	37
Kole ke fakakau ‘a e Pule Ngaue ‘o e <i>Tonga Health Promotion</i> ki he Lao.....	38
Lao Fika 8/2021 Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ma’u Mafai Vāhenga 2021	40
Lipooti ‘a’ahi Faka-Fale Alea ‘a Tongatapu 5.....	40
Lava fokotu’u Kosilio To’utupu ki Tongatapu 5	41
Fiema’u misini fakapā tutu ke tokoni ki he kakai fefine.....	42
Fiema’u ke fakalelei’i ‘a e fo’i hala mei ‘Umutangata ki Liahona.....	43
Fiema’u ke fai ha ngaue ki he <i>foreshore</i> ‘i ‘Ahau.....	44

Fiema’u ha holo fakakolo ma’a Ha’utu.	45
Fiema’u ha tautea mamafa ki he faito’o konatapu.	45
Fiema’u mei ‘Atatā ha’anau maama kamo mo ha misini tā poloka.	46
Tokanga ki he mamafa e totongi ‘o e lolo.	47
Tokanga ki he ngaahi fale vela	48
‘Ohake Lipooti Tongatapu 5 ‘a e ta’efiemalie ki he sevesi ‘a e Falemahaki.....	48
Me’a Minisita MEIDECC faka’amu ko e a’u ki Tisema lava konga lahi e ngaahi vahe hono tufa tangike vai.....	50
Lolotonga fai e ngaue ki hono palani’i e tanu mo e monomono hala	53
Vahe’i 5 miliona ki he ngaahi ngāue monomono hala.	54
Fakama’ala’ala e Palēmia ki he tanu hala.....	55
Fiema’u ke fakamatala lelei e me’a mo’oni ki he kakai.	56
‘Osi kamata hono tanu e ngaahi hala ‘i Tongatapu 9.....	57
Hoha’a ki he ngaahi lea ‘oku ngaue’aki he lipooti hange ‘oku faka’aluma ki he Potungaue Mo’ui.	57
Fiema’u ke ngaue’aki e lea fakamatāpule he Fale Alea.	59
Me’a Minisita Ako na’e ‘osi tali e ngāue ke langa e faleako mo e nofo’anga faiako ‘i ‘Atatā .	59
Fokotu’u ke fakafoki e lipooti pea fakalelei’i kae toki fakafoki ki he Fale Alea.	60

Fale Alea ‘o Tonga

Taimi: 1000-1005

‘Aho: Pulelulu 07 Suilai, 2021

Sātini Le’o: Me’a mai e ‘Eiki Tokoni Sea ‘o e Fale Alea.

(Pea na’e me’a hake leva ‘a e ‘Eiki Tokoni Sea Fale Alea, Lord Tu’iha’angana ki hono me’a’anga)

Lotu

‘Eiki Tokoni Sea: Kātaki hua mai e Lotu ‘a e ‘Eiki.

(Pea ne hiva’i kotoa he Hou’eiki Mēmipa ‘a e Lotu ‘a e ‘Eiki)

<009>

Taimi: 1005-1010

(Hoko atu e lotú.)

‘Eiki Sea: Mālō. Kalake, ui e Falé.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Tokoni Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tongá, tapu mo e ‘Eiki Minisitā e *MEIDECC* mo e Hou’eiki Minisitā e Kapinetí. Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘Ene ‘Afió pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí, kae ‘atā ke fakahoko e ui ‘o e Falé ki he ‘ahó ní, ‘aho Pulelulu ‘aho 07 ‘o Siulai 2021.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, ‘Eiki Tokoni Sea ‘o e Fale Alea, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga & Palani Fakafonua, ‘Eiki Minisitā ‘o e *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi & Takimamata, ‘Eiki Minisitā Lao & Pilīsone, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Me’atokoni, Ngaahi Vao’akau & Toutai, ‘Eiki Minisitā Polisi & Ngāue Tamate Afi, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki & Fakalalakala Faka’ekonōmika, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Vaha’i, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu, ‘Eiki Nōpele Fusitu’a. Siaso Vailahi Pohiva, Semisi Kioa Lafu Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Sione Vuna Fa’otusia, Semisi Taulangi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, Veivosa *Light of Life* Taka, Saia Ma’u Piukala.

‘Eiki Sea kole ke u toe fakaongo mu’a. ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga & Palani Fakafonua, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi & Takimamata, ‘Eiki Minisitā Polisi, Ngāue Tamate Afi, ‘Eiki Nōpele Fusitu’a, Siaso Vailahi Pohiva, Semisi Kioa Lafu Sika, Mo’ale Finau, Veivosa *Light of Life* Taka. Sea ko e ngata’anga ē taliui.

Poaki

Kei hoko atu e poaki ‘a e ‘Eiki Seá ka ‘oku poaki mai e ‘Eiki Palēmiá he houa pongipongi ‘o e ‘ahó ní. Poaki tōmui e ‘Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue. Poaki tōmui pea mo e ‘Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá. Poaki mai ‘Eiki Minisitā Ngoue & Toutai, kei hoko atu e poaki ‘a ‘Eiki Nōpele Vaha’í. Ko e toenga e Hou’eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai ke tali mai honau uí ‘oku ‘i ai ‘a e tui ‘oku nau me’a tōmui mai pē. Mālō ‘Eiki Sea. ...

<002>

Taimi: 1010-1015

Me’a ‘a e ‘Eiki Tokoni Sea

‘Eiki Tokoni Sea: Mālō kalake. Tapu ki he ‘afio ‘a e ‘Otua ‘i hotau lotolotonga, tapu ki he Hau ‘o e Fonua, Tupou VI ko e Tu’i ‘o e ‘otu Tonga, Tapu ki he Ta’ahine Kuini, Nanasipau’u, kae ‘uma’ā ‘a e Fale ‘o Ha’a Moheofo. Kole ke u hūfanga atu mu’a ‘i he ngaahi talamalu ‘o e fonua, talangata ‘iate au ‘o fai ki tu’a mama’o atu, kae ‘atā ke fakahoko ‘a e ngāue ‘a e Fale Alea ki he ‘aho ko eni.

Tau fakafeta’i pē ki he ‘Otua Māfimafi ‘i he fakalaumālie ‘a e Minisitā Pa’anga kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Minisitā pule’anga, laumālie ‘a e Hou’eiki Fakafofonga Nōpele, pea pehē pē kei laumālie ‘a e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai, mou me’a mai ke fakahoko ‘etau ngāue ‘a e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he ‘aho ni.

Hou’eiki ko ‘etau ‘asenita pē ena tau kamata pē ‘i he fika 4, 4.1. Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ma’u Mafai Vāhenga 2021. ‘Oange ha ki’i taimi ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga ke fakataukei mai.

Me’a Minisita Pa’anga ki he Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ma’u Mafai Vāhenga 2021

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu pea mo e Sea ‘o e Fale, pea tapu pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga. Sea kae fai atu ha ki’i tokoni ki he lao ko eni ‘Eiki Sea. Ko e lao ko eni Sea ko e fakalelei’i pē ki he Ma’u Mafai ko eni ki he ma’u vāhenga, pē ko e *Remuneration Authority*.

Ko e lao ko eni na’e ‘uluaki fakahū pē ia ‘o tali ‘e he Fale ‘Eiki Sea, pea na’e fononga atu ia hono hala ko eni ki he Fakamo’oni Huafa ai ‘a ‘Ene ‘Afio, pea na’e toe foki mai ai felāve’i eni ia pea mo e kupu 7 ‘Eiki Sea. Na’e fokotu’u mai ai ‘i he lao ko eni ke, ka ‘i ai ha sino ‘oku fiema’u ki he Pule’anga ke fakahū ‘o kau ‘i he tēpile ko eni ki he ngaahi Potungāue pē ko ha ngaahi sino ngāue ‘oku pule’i ‘e he, he ‘oku fakahoko fatongia ki ai ‘a e Ma’u Mafai ko eni, pea na’e fokotu’u mai ‘a e fakatonutonu ia ‘Eiki Sea ke tali pē ia ‘e he Kapineti, pea hoko atu ai pē ia ki he fakalelei’i e konga ko eni.

‘A ia ko e kupu eni na’e fakalelei’i ‘Eiki Sea, pea ‘oku tali lelei pē ‘e he Pule’anga ‘a e fakalelei’i ko eni kapau leva ‘oku ‘i ai ha fiema’u ki he Pule’anga ke toe fakahū ha fa’ahinga sino ke malumalu ‘i he tēpile ko eni ‘oku faifatongia ki ai ‘a e Ma’u Mafai ko eni ke toe fou mai pē ia ‘i he hala fononga tatau pē, tali ‘e he Kapineti, ha’u ki Fale Alea ni pea kapau ‘oku tali ‘e he Fale Alea ka ‘e toki fakakau ‘a e sino ko ia ki he tēpile ko ē ‘oku malumalu ‘i he Ma’u Mafai ko eni.

‘A ia ko e ki’i fakalelei pē ki he kupu 7 Sea, hangē ko eni ko e *brief* ko ē na’e toki fakahoko atu, pea ‘oku, ko e ‘uhinga lahí pē ia ‘Eiki Sea ‘oku, ke malu’i pē ke ‘oua ‘e pule taafataha pē ‘a e Fale Alea ia ke to’o ha fa’ahinga sino ‘o kau ‘i he ngaahi sino ‘oku fiema’u ke vakai’i ‘enau, honau tu’unga vāhenga ‘e he Ma’u Mafai ko eni, kae fou mai pē ‘i he hala fononga tatau, ha’u ki he Kapineti, ha’u ki he Fale ni Sea, ki he Fale Alea ke nau toki fakapapau’i ai.

‘Oku ou fokotu’u atu Sea e ki’i fakatonutonu ko eni. Mālō.

‘Eiki Tokoni Sea: Hou’eiki hangē pē kuo mou me’a ki ai lao pē eni na’e ‘osi paasi ‘e he Fale Alea ‘o Tonga, pea na’e fou atu hono hala fononga pea na’e toe fiema’u mai mei he Fakataha Tokoni ke fai e fakalelei pea ‘oku loto pē ki ai e Pule’anga, pea ko ena kuo ‘osi fakama’ala’ala atu ‘e he ‘Eiki Minisitā Pa’anga. Lau ‘uluaki kalake.

Lau 1 Lao Fakaangaanga ki he Lao ke Fakatonutonu ‘a e Lao ki he Ma’u Mafai Vahenga

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Tokoni Sea ‘o e Fale Alea, ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e Hou’eiki Mēmipa Kakato ‘o e Fale kae ‘atā ke lau ‘uluaki ‘a e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ma’u Mafai Vāhenga 2021.

KO E LAO FAKAANGAANGA KI HE LAO KE FAKATONUTONU ‘A E LAO KI HE MA’U MAFAI VĀHENGĀ, VAHE 2, KONGA 15

‘Oku Tu’utu’uni ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he Fakataha Alea ‘o e Pule’anga ‘o pehē:

1. Hingoa Nounou

(1) ‘E ui ‘a e Lao ni ko e Lao Fakatonutonu ki he Ma’u Mafai Vāhenga, 2021.

<005>

Taimi: 1015-1020

‘Eiki Tokoni Sea: Ko ia ‘oku loto ke tali lau ‘uluaki Lao Fakaangaanga Fika 8/2021 Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ma’u Mafai Vāhenga 2021 kātaki fakahā’aki e hiki hono nima.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Siaso Pohiva, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Sione Vuna Fa’otusia, Semisi Tauelangi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā e MEIDECC, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, Veivosa Taka, Saia Ma’u Piukala, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu. ‘Oku loto kotoa ki ai e Hou’eiki ko e toko 17.

‘Eiki Tokoni Sea: Mālō lau tu’o ua.

Lau 2 Lao Fakaangaanga ki he Lao ke Fakatonutonu ‘a e Lao ki he Ma’u Mafai Vāhenga

Kalake Tēpile: Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ma’u Mafai Vāhenga 2021. Ko e Lao Fakaangaanga ki he Lao ke Fakatonutonu ‘a e Lao ki he Ma’u Mafai Vāhenga Vahe 2(15).

‘Oku Tu’utu’uni ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he Fakataha Alea ‘o e Pule’anga ‘o pehē:

1. Hingoa Nounou

(1) ‘E ui ‘a e Lao ni ko e Lao Fakatonutonu ki he Ma’u Mafai Vāhenga, 2021.

‘Eiki Tokoni Sea: Me’a mai.

Fokotu’u Tongatapu 4 ke tukuhifo ‘a e Lao Fakaangaanga ki he Komiti Kakato

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’una ‘Eiki Sea kae pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘a e Fale Alea ‘o Tonga kole atu Sea ke ki’i tukuhifo ia ki he Komiti Kakato mālō.

‘Eiki Tokoni Sea: Mālō ‘io ko e pou pou ē, tukuhifo ki he Komiti Kakato ‘a e lao ko ia. Lao hono hoko 4.2 ko e Lao ia Fakaangaanga ia ki he Sipoti mo e Va’inga me’a mai ‘Eiki Minisitā Lao.

Fakama’ala’ala Minisita Lao ki he Lao Fakaangaanga ki he Sipoti mo e Va’inga

‘Eiki Minisitā Lao: Tapu mo e ‘Eiki Sea pea tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale ni, ‘Eiki Sea ko e Lao ko eni e Sipoti te ne fetongi ‘e ia ‘a e Lao ko ē Kosiliō Sipoti pea ‘oku feinga’i eni ke lava ‘o ‘ikai ke toe fai ha fakapolitikale ‘i he ngaahi sipoti kehekehe ‘i he fonua ni, pea kau foki ai ‘Eiki Sea ‘a e feinga’i ko e ngaahi sipoti ko ē ‘i Tonga ni ‘oku tokoni’i ‘e he Pule’anga fakapa’anga ke ‘i ai e founa ke nau fakamatala’i mo e lipooti mai ‘a e pa’anga ko ia hono founa ngāue’aki ka ko e me’a mahu’inga ‘i he lao ko eni ko ‘ene fakatahataha’i ‘a e ngaahi sipoti ‘o malumalu ‘i he potungāue koe’uhí ke ne lava ‘o pule’i lelei he ‘oku hoko ‘a e ngaahi kē fakapolitikale mo e ngaahi me’a kehekehe ‘i he ngaahi fanga ki’i kosiliō sipoti mo e me’a ko ia ke maumau ai ‘a e talēniti ‘o e fānau ‘Eiki Sea, pea ‘oku kau foki heni mo hono feinga’i e ngaahi mala’e sipoti ke fakatahataha’i ia ki he potungāue ko eni ke tānaki ki ai ‘a e mahu’inga ‘o e sipoti ki he hakotupu ‘o e fonua pea pehē mo e fonua fakalukufua ‘Eiki Sea fokotu’u atu.

‘Eiki Tokoni Sea: Ko ia ‘oku loto ke tali kātaki ko e fakama’ala’ala ē ia, ka ko e lau ‘uluaki.

Lau 1 ‘a e Lao Fakaangaanga ‘a Tonga ki he Sipoti mo e Va’inga 2021

Kalake Tēpile: Lao Fakaangaanga Fika 9/2021, Lao Fakaangaanga ‘a Tonga ki he Sipoti mo e Va’inga 2021. Ko e Lao Fakaangaanga ki he Lao ke Fokotu’u ‘a e Ngaahi Taumu’a, Ngaahi Tu’utu’uni mo e Ngaahi Founa Ngāue ‘oku Fekau’aki mo e Ngaahi Kautaha Sipoti Fakafonua mo hono Faka’ai’ai ‘a e Sipoti mo e Va’inga ‘i Tonga.

‘Oku Tu‘utu‘uni ‘e he Tu‘i mo e Fale Alea ‘o Tonga he Fakataha Alea ‘o e Pule‘anga ‘o pehē:

Konga 1: Talateu

(1) Hingoa Nounou: ‘E ui ‘a e Lao ni ko e Lao ‘a Tonga ki he Sipoti mo e Va‘inga 2021.

‘Eiki Tokoni Sea: Ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e lau ‘uluaki ‘a e Lao Fika 9/2021. Lao Fakaangaanga ‘a Tonga ki he Sipoti mo e Va‘inga 2021 kātaki fakahā‘aki hiki hono nima.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Siaosi Pohiva, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma‘asi, Sione Vuna Fa‘otusia, Semisi Taulangi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, ‘Eiki Minisitā Mo‘ui, ‘Eiki Minisitā e MEIDECC, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Pa‘anga, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Fefakatau‘aki, Veivosā Taka, Saia Ma‘u Piukala, ‘Eiki Nōpele Tu‘ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu‘i‘āfitu...

<007>

Taimi: 1020-1025

Kalake Tēpile: ...‘Eiki Minisitā Fefakatau‘aki, ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a e toko 16.

‘Eiki Tokoni Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki ai kātaki ‘o fakahā ‘aki e hiki hono nima.

Kalake Tēpile: ‘Ikai ha fakahā loto pehē ‘Eiki Sea.

‘Eiki Tokoni Sea: Mālō Hou‘eiki, hangē pē ko ‘etau Tu‘utu‘uni Kupu 131, kole ke tukuhifo e Lao Fakaangaanga ko eni ko e Lao fo‘ou eni ki he Sipoti mo e Va‘inga ki he Komiti Lao. Tau hoko atu ki he fika 5 ‘etau ‘asenita, ko e hū mai e fakamatala ‘A‘ahi Faka-Fale Alea Vāhenga Niua. Kole pē ke tukuhifo ia ki he Komiti Kakato. Hoko atu he ngaahi Lipooti ‘A‘ahi Faka-Fale Alea. Kole pē ki he ‘Eiki Sea ‘o e Komiti Kakato, ke hoko atu ki he‘etau ngāue ko ia na‘e toloi mei ‘aneafi ke fakakakato e Lipooti ia ‘a Tongatapu 4 he na‘e mei kakato ia pea foki mu‘a ki he Lao Fakaangaanga ko eni na‘e tukuhifo 4.1 ki he fakatonutonu ki he Ma‘u Mafai Vāhenga 2021 kae toki hoko atu e ngaahi Fakamatala ‘A‘ahi. Liliu e Fale Alea ‘o Komiti Kakato.

Liliu feme‘a‘aki ki he Komiti Kakato

(Ne me‘a mai leva e Sea e Komiti Kakato – Lord Tu‘i‘āfitu ki hono me‘a‘anga)

Sea Komiti Kakato: Fakafeta‘i pē ki he ‘Otua Mafimafi ‘i he fakalaumālie lelei e Fale ‘Eiki ni. Laumālie lelei pē ‘Eiki Sea e Fale Alea mo e Sea Le‘ole‘o ‘o e Fale Alea pehē ki he ‘Eiki Minisitā Pa‘anga, Hou‘eiki Fakafofonga e Kakai mo e Hou‘eiki Fakafofonga e Hou‘eiki. Tau fakafeta‘i pē ki he ‘Otua Mafimafi kei fakalaumalie lelei mo foaki ivi kia kimoutolu Hou‘eiki. Ko ‘etau ngāue ē tu‘utu‘uni ki ai ‘a e Tokoni Sea Le‘ole‘o. Ko u talitali lelei kimoutolu he pongipongi ni pehē ki he kakai e fonua. Kole ki Tongatapu Fika 1 ke fakamā‘opo‘opo mai, Tongatapu Fika 4 fakamolemole fakamā‘opo‘opo mai ‘ene me‘a fekau‘aki pea mo ‘ene ‘A‘ahi Fale Alea ‘aneafi. Kapau ‘oku toe ‘i ai ha feme‘a‘aki ‘atā pē pea toki foki ki he ‘asenita tukuhifo mei he Fale Alea, Mālō.

Hoko atu ‘a Tongatapu 4 ki he‘ene Lipooti ‘A‘ahi Faka-Fale Alea 2021

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea tapu mo e Feitu'úna mālō e laumālie ki he pongipongí ni. Fakatapu atu ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineti. Faka'apa'apa lahi ki he Hou'eiki Fakafofonga e Nōpelé kae pehē ki hoku kaungā Fakafofonga Sea kae faka'osi atu e ki'i lipooti nounou ko eni he Vāhenga Tongatapu 4, 'a ia te u faka'osi atu 'i he peesi 13 'o faai atu kimui Sea 'oku toe si'i pē.

Sea ko e taha eni ia e ngaahi kole mahu'inga mei he kāinga, ko e kole fekau'aki mo e ngaahi fale ko ē uesia he afā mo e ngaahi savea 'a e Pule'angá Sea. Na'e 'i ai e ngaahi 'api 'e ni'ihi na'e uesia ka 'oku 'ikai ke nau lave 'i he monū ko ia hono langa fo'ou honau ngaahi 'api pē ko e fakalelei'i. Pea na'e a'u 'a e ni'ihi 'o ō ia 'o fakatonutonu ki he 'Omipatimeni pea toki tali 'e he Pule'anga ke fai ha ngāue ki ai. Pea 'oku fai e kole mo e tautapa pē ki he Pule'anga na'e 'i ai e ngaahi tohi na'e 'oatu 'e he motu'a ni 'o Fakafofonga'i 'a e ni'ihi 'o e kakai 'oku uesia, na'e uesia honau ngaahi 'api 'i he afā ka 'oku nau kei tali pē 'o a'u ki he 'ahó ni. Sea ko e me'a ia 'oku hā ko ē 'i he peesi 13, peesi 14.

Ko e kole mei he kāingá ko hono 'uhinga ko e lao ki he langa, ko e angamaheni ka hoko leva ha ngaahi langa fo'ou, pea 'oku 'aa'i takai e ngaahi langa ko ia ke 'oua 'e uesia 'a e 'ātakai tautefito kapau 'oku tu'u ve'ehala 'a e langa ko eni, fānau 'oku lue ki he akó. Ka 'oku 'i ai 'a e ngaahi langa lalahi he taimi ni 'oku 'ikai pē ke toe 'aa'i, 'oku 'ikai pē ke toe *label* mai ko e langa 'ahai. Lele pē langa pea 'oku uesia ai 'a e ni'ihi 'oku ō ki he akó ko hono tuki 'o e fa'o, ngaahi kongokonga ukamea, ko e nge'esi kapa. Pea ko e kole pē Sea ke fakapapau'i 'oku *enforce* 'a e tafa'aki ko eni, ke fakahinohino 'a e kau langa tautautefito ki he taimi 'oku tu'u ve'ehala ai na'a uesia 'a e kakai 'oku nau ngaue'aki 'a e hala pule'anga.

Peesi 14 ai pē ko e kole mei he kāinga mei Patangata Sea, ke ...

<008>

Taimi: 1025-1030

Mateni Tapueluelu: ... holoki e tautea ko ia pa'anga 'e 500 'o e leta pea pehē ki he telefoni 'i he Lao *Traffic*. Kole ia mei ai ke ki'i holoki me'a 'oku ngali fu'u lahi 'i he vaha'a taimi ko 'eni pea mo e kole pē ke fakakaukaua mu'a 'a e lisi 'o e kāinga ko eni na'e foaki kiate kinautolu pea fakakakato mu'a pea 'i ha founga 'e lava ai ke liliu e lisi ko eni 'o lesisita. Na'a 'i ai ha fakakaukau mahalo ko e 'uhinga ko e lahi 'o e ngaahi konga 'api 'e lava 'o lisi mo ia 'e lava 'o lesisita pea ko e kole eni na'a lava 'o fakakaukaua e tūkunga 'o e laó ke liliu 'a e laó ke lava he fanga ki'i konga iiki pehe ni 'o lesisita ko hono 'uhinga ko e faingata'a'ia 'i he toutou totongi 'o e lisi fakata'ú.

Sea ko u fie taki mai e tokanga ki he peesi 16 'a ia 'oku 'i ai e tokanga makehe eni ki he tafa'aki 'o e akó pea 'oku fakalele foki e ngaahi pōako kehekehe pē 'i he vāhengá ma'a e fānau ko e tokoni'i kinautolu ko e konga 'o e *investment* 'i he kaha'u hono tokoni'i 'o e ngaahi pōako pea ko e kole eni ia mei he *Bay* 'o Manumataongo fokotu'u mu'a ha senitā ako ma'a e fānau ko e 'uhinga ke fakahoko 'a e ngaahi pōako 'i he lolotonga ni 'oku fakahoko ia he ngaahi holo 'a e siasí pea 'oku 'i ai 'a e fakamālō ki he ngaahi siasi kehekehe 'i he pou pou ki he maa'imoa 'o e ako hono tukuange mai e ngaahi holo ke fakahoko fakataimi ai pea ko e kole ena fekau'aki pea mo e ngaahi pōako 'oku 'asi ia 'i he peesi 16.

Ko e kole mei Halalevá ha naunau, tēpile mo ha sea ke fakahoko ai e pōako kuo 'osi fakakakato ia Sea pea pehē pē ki Ma'ufanga. Kole ena ia 'e 'Eiki Minisitā Ako ke fakapapau'i ange 'oku

malu e 'ā ko ē *GPS* 'i Ma'ufanga ko hono 'uhinga pē ko e lahi hono pa'ūsi'i 'o e 'apiako 'i he po'uli pea 'ikai ke ngata pē 'i he fanga monumanu ka ko e ni'ihi 'oku nau hū ta'efakalao ki ai.

Ko e kole fuoloa eni mei he kāinga 'i Houmakelikao ki ha 'apiako makehe *GPS* ma'a Houmakelikao na'e tupu pē mei he tupu e tokolahi 'a e nofó pea 'oku tokolahi leva 'a e fānau 'oku nau felue'aki ki he ngaahi *GPS* pea 'oku 'i ai e fakakaukau na'e 'osi lipooti pē eni ia he ta'u kuo 'osi pea na'e me'a mai e 'Eiki Minisitā Ako ko e fakakaukau lelei eni ke fai ha talatalanoa ki ai ka ko eni 'oku toe 'asi hake pē 'i he ta'u ni 'Eiki Sea.

Ko e kole ai pē ki he polokalama nō ko ia ki he totongi ako Sea na'a lava 'o fakama'ala'ala mai 'a e tūkunga 'oku 'i ai he 'oku tokoni 'aupito eni. Kae faka'osi pē Sea ko e ngaahi fiema'u fakapolitikale 'oku hā ia 'i he peesi 17 fakakalasi kātoa ai 'a e ngaahi ui kotoa pē 'oku fekau'aki mo e mala'e 'o e politikalé 'oku hā ia heni he founa Fili Fale Alea 'oku kole ia ki Ma'ufanga, Popua kae pehē ki he *Bay* 'o Manumataongo pē 'e lava e Fili Fale Alea 'o foki 'o fili fakatokolahi.

Ko e toe fokotu'u eni 'e taha na'e hā ia 'i he *Bay* pea pehē ki Popua pē 'e lava e kakai 'o fili 'e he Palēmia kae pehe ki he Hou'eiki Nōpele 'oku hū ki he Fale Alea 'o Tonga pea 'oku 'i ai mo e fokotu'u ena pea na'e hā mo ia 'i Popua pea pehē ki *Bay* pē 'e lava 'o fili 'a e Sea 'o e Fale Alea mei ha taha pē kau Mēmipa. 'A ia ko e ngaahi fakakaukau eni kuo 'omi 'e he kakai 'Eiki Sea 'oku mau hanga 'o tuku atu ki he me'a pē ki ai 'a e Fale Alea 'o Tonga ka 'oku 'i ai e kole Sea toe fakatokanga'i makehe ange 'a e tautapa fekau'aki pea mo e hala pule'anga pea mo e tangiké vai kae pehē ki he ngaahi maama 'o e halá. Mahalo ko e ngaahi feitu'u eni ko ē 'oku matu'aki vivili Sea pea na'e toutou lava atu e motu'a ni mo e ni'ihi he kosilió ki he *MOI* 'o fai e fakataha ko e fakamatala na'e 'omi meiate kinautolu 'oku hoko atu 'a e tanú ki Tongatapu 4 'i 'Aokosi ka ko e vaha'a taimi ko eni ko e fanga ki'i panatolo pē pea kuo 'osi lava 'a e ngaahi kolo kehekehe 'oku toe ai 'a Houmakelikao mo Ma'ufanga pea 'oku 'i ai e kole ki he 'Eiki Minisitā 'oku ne tokanga'i e tafa'aki ko eni ke fakakakato ange tafa'aki ko ia. Mahalo ko e kongalalahi ia hono to'oto'o atu ...

<009>

Taimi: 1030-1035

Mateni Tapueluelu: ... e lipooti mei he vāhenga 'o Tongatapu 4. Fakamālō atu 'Eiki Sea 'i he ma'u faingamālié kae fokotu'u atu. Mālō 'aupito.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito Tongatapu Fika 4. Tuku atu ki he Hou'eiki kapau 'oku toe 'i ai ha me'a 'e feme'a'aki 'o hangē ko e tafa'aki e Pule'angá pea mo e Minisitā Akó. Na'e fiema'u vivili 'a e vāhenga ko eni. Me'a mai.

Tali Minisitā Ako ki he ngaahi fiema'u fakaako na'e 'ohake mei he Lipooti Tongatapu 4

'Eiki Minisitā Ako: Tapu mo e Feitu'una Sea. Fakamālō he ma'u faingamālié kae fai pē ha ki'i tokoni ki he me'a na'e 'ohake he Fakafofonga Tongatapu 4 fekau'aki mo e pōakó. 'Oku faingamālie ma'u pē 'a e 'ū 'api lautohi, 'oku mau pou pou ki hono faka'ai'ai e akó mo e pōakó. Ka 'oku pau pē ke fai ha femahino'aki pea mo e puleakó ko e 'uhingá pē ke mahino pē 'e tokangaekina pē 'a e ngaahi 'apiakó pea 'oku, ka 'i ai ha maumaú ko e hā leva e me'a 'e fai ki ai. Ka 'oku 'ikai ko ha me'a fo'ou pe eni 'oku ngāue'aki pe eni 'i he'emaui pou pou ko eni 'i he teke mai ko eni 'a e 'ū vāhengá 'a e pōakó. He 'oku sai ange 'a e 'ātakai 'i loki akó 'i he

taimi lahi 'i hono 'omai ha fo'i kalasi 'e 4 pē 5 ki ha holo. 'A ia 'oku 'i ai 'a e pou pou ia mei he Potungāue Akó ki he ngaahi fokotu'utu'u pehē. Ko e kehe pē ke omai pē 'o pōtalanoa fai ha femahino'aki, pau ke 'i ai ha taha ke ne tokanga'i, pau ke 'i ai ha taha ke ne loka'i e ngaahi 'ū loki akó 'i he 'osi ko eni 'a e pōakó.

Fekau'aki pea mo Houmakelikaó 'e Fakafofonga 'oku kei mahino 'aupito pē 'a e ngaahi pole ia ko ē 'oku tau sio ki aí tautefito ki he fokotu'utu'u ha 'apiako, ko e kekekele ko e loki ako. 'A ia ko e, ko e me'a pē 'e ala hokó ko e hokohoko atu pē pōtalanoa ka ko e, ko e lelei pē eni hangē ko ē ko e talanoa ko ē na'e fai 'aneafi. 'Oku, ko e faka'amú ia 'e hiki 'a e *Side School* mei Ma'ufanga, *G.P.S* Ma'ufangá 'alu kátoa 'enau kalasi ki he lele ko eni 'a e *Side School* 'i 'Api Mataká. Pea 'atā leva ai toe fakafaingamālie'i ange ai 'ū kalasi ke lahi ange 'i he *G.P.S* Ma'ufangá. Me'a ki he 'ā na'e fai pē talanoa mo e *P.T.A* ko e hā e tu'unga 'e ala fai ki ai ka 'oku mahu'inga 'aupito pē malu 'ikai ke ngata pē he fānau akó ka ko e koloa ko eni 'a e fonuá 'i he 'api lautohi ko eni. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito Minisitā Ako. Me'a mai 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki.

Tokoni 'a e Minisita Fefakatau'aki ki he Lipooti 'a Tongatapu 4

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea, tapu ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga kae 'uma'ā e Hou'eiki 'o e Komiti Kakatō, 'atā pē ki he motu'á ni ke, 'uluaki pē 'eku fakamālō lahi ki he lipooti 'oku 'omai he Fakafofongá ki he Falé ni pea 'oku fakalavea loto ki he motu'á ni koe'uhí ko e mēmipa eni e Fakafofongá pea mo e fakamālō lahi koe'uhia ko hono 'omai. Laumālie lelei pē Feitu'una Sea kae 'oatu pē ha ki'i fie tokoni pē ke lava 'o fakakakato pea mo ha ki'i fokotu'utu'u fakatekinikale pē.

'Uluaki pē Sea 'oku 'i he funga 'o e fie pou pou mo e fie tokoni ki he lipooti. Ko e anga 'a e sio 'a e motu'á ni 'oku fu'u si'isi'i. Fu'u si'isi'i e ngaahi me'a 'oku fakakakato mai he lipooti he koe'uhí kapau ko e 'uhingá ia 'e 'osi pē ta'u 'e 5 mei heni 'oku te'eki ke, te tau kei faingata'a pē. Ko e lipooti e ta'u 'e 3 kimu'á kapau 'e, na'e 'osi tali pē he Falé ni meimei natula tatau pē 'o a'u mai ki he 'ahó ní.

Ko e vāhenga eni ia 'e makehe ange he lau 'a e motu'á ni pea 'oku lava ke 'ilo ia mei muli. Ko e ngaahi *project* lalahi 'oku fakatafe atu he Pule'angá ki he vāhenga ko eni ko e ngaahi *project* lalahi 'oku hoa mo taau ia pea mo e makehe ange 'a e fiema'u 'a e vāhenga ko eni. 'Aneafi na'e Kolomotu'a 'ahó ní 'oku Kolofou'ou ka 'oku mahalo ko e vāhenga ko eni 'oku tu'u ai e kolo 'oku laú, ma'u tofi'a ai e 'Eiki Sea e Fale Aleá. Pea ko e ngaahi *project* kuo 'osi tali 'e he Pule'angá ke hoko aí, langa fakafo'ou e Uafu Kuini Sāloté, fai ai pē fakafuofua pa'anga 'i he pa'anga 'e 100 miliona Sea. Ko e hala fakakavakava kuo mei maau e ngāue fakaheheheka mai ia ki he vāhenga ko eni Sea. Ko hono mahu'ingá 'e ofi atu ia he pa'anga 'e 120 miliona. 'Oku ne hanga 'omai e fakatātā 'a e mahu'inga makehe 'o e vāhenga ko eni pea mo e ngāue ke fakahoko ki ai.

'I he'ene pehē Sea ke laumālie lelei pē Fakafofongá kae 'oatu pē ha ki'i fokotu'utu'u tokoni ki he lipooti 'i he laumālie pē pou pou. Ko e mahu'inga tahá ia ko e akó pea mo e pasina ko ia 'oku fakataukei mai ki ai e peesi 17. Ka 'oku tānaki pē ki aí ko e, ko e mo'oni e mo'oni pea mo e pou pou atu pē kuo 'osi fai e ngāue ki ai ...

<002>

Taimi: 1035-1040

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ... ‘A ia ko e ‘uluakí pē ko e ‘apiako lautohi ‘a Popua na’e ‘i ai ‘a e ngaahi fiema’u makehe, langa fakalahi ki he ako tokamu’a pea mo hono tanu e ngaahi konga ‘oku lahi e pelepela, tukukehe ki ai mo e ngaahi naunau. Ko e lautohi ‘a Ma’ufanga na’e me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā Ako, pea pehē pē foki ki he ako lautohi fo’ou ko ia ‘a e Katolika.

‘Oku hangē pē ko ia na’e ‘oatu ‘e he ‘Eiki Minisitā ‘oku fai mo e tokanga makehe ki he ngaahi kolisi ‘a e Pule’anga mo e Siasi, kolisi mā’olunga mo e kolisi ako mā’olungaange ‘i he kolisi, ‘oku tu’u ‘i he vāhenga, pea na’e ‘osi fai ‘a e tokanga makehe koe’uhiā ko e ngaahi pa’anga tokoni ki he ngāue ‘a e ngaahi ako’anga ko eni.

Sea ko e fale nofo’anga afā ‘e 2, vivili ‘aupito pea na’e ‘osi fai ‘a e fakahoko mai kuo ‘osi tali ia ke fakapa’anga, taha ia ‘i Houmakelikao. Na’e ‘ohake ‘e he Fakafofonga ko e mo’oni e mo’oni, hala pule’anga pea na’e ‘osi kamata e ngāue ia ‘i Siulai, ‘a ia na’e tali pē ke faingamālie ‘a e me’angāue ‘a e Pule’anga ka na’e ‘i ai pē ki’i ‘alotāmaki pea kuo uesia. Ka ‘oku fai e tokanga lahi ke hokohoko atu e ngāue ko eni ki he hala lahi ki Popua, ngaahi konga hala mahino ‘i Houmakelikao, ‘Umusī, kae ‘uma’ā e Kolisi ‘Apifo’ou. Pea ko e lava lelei e ngaahi ngāue ko eni Sea pea mei he polokalama tanu hala ‘a e Pule’anga pea mo e toe ma’ama’a ange hono fakatau’i mai ‘a e maka, ‘i he ngaahi alea ko ia ‘a e Pule’anga ke fakahoko’aki ‘a e ngāue ko eni.

Kuo tali ‘e he Pule’anga Sea ke fakapa’anga mo e ongo fale lālanga ‘e 2 ki he vāhenga ‘a ia ko Touliki mo e fakatokelau ko ia ‘o Houmakelikao. Pea ‘oku fai pea mo e ngāue ke fakakakato e taha ki he vāhenga Popua, pea ‘oku hangē pē ko e fokotu’u mai he lipooti ‘i ai pē ‘amanaki lelei ‘e lava ‘o fai ha ngāue ke fakakakato pea mo e ngaahi tafa’aki ko ia, ko ‘Amanaki Fo’ou, Houmakelikao mo ‘Ananā, ‘a ena na’e fokotu’u mai ‘i he lipooti.

Tānaki pē Sea ko e fale nofo’anga ko ia ‘o e Kalapu Mosimosi na’e fai pē, ‘oku ‘i he *MOI* ‘a e ngāue ke fakakakato ‘a e ngāue ki he holo ko ia ke hoko ko ha fale fakakolo ke tokoni pē ki he ngaahi fiema’u ‘a e kolo.

Sea ko e ngaahi tangikē vai fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā ‘o e *MEIDECC* koe’uhiā ko e polokalama tokoni ko ia ‘a e Pule’anga ‘oku fakapolokalama atu ia ‘i he kau ‘ofisa kolo pea mo e pule fakavahe hono fakakakato.

Sea ko e kupu mahu’inga ‘i he vahefonua, ‘i he vāhenga ko e ngaahi fungavaka ki he lotu. Ko e fie tokoni pē ‘oku ‘ikai ke fu’u ‘asi hake he lipooti ‘a honau fatongia ke tokonia ‘a e ngaahi Siasi. Pea ko e fakamo’oni pē Sea ka ‘i ai ha feinga pa’anga ‘a e kolo ki he ngaahi ngāue ‘oku fai, ka ‘ikai ke kau ki ai ‘a e ngaahi fungavaka e lotu, ‘e faingata’a ‘aupito hono fakakakato ‘a e seniti. Ko e taha e ngaahi me’a mahu’inga ki he vāhenga ko e ako. Pea kapau he ‘ikai ke kau ki ai ‘a e ngaahi fungavaka ‘o e lotu, ngaahi Siasi ‘e ki’i taka faingata’a. Sea ‘oku lahi e ngaahi ngāue ‘a e Pule’anga ke hoko atu ki ai ka ‘oku, ko hono ‘uhinga ko ‘ene fu’u lōloa ka ‘oku totonu pē ke kau mai ‘i hono fakakakato ‘i he lipooti.

Sea kapau ‘e hao atu pē motu’a ni ko e fie tokoni pē ko e fakatonutonu fakatekinikale pē ki he lipooti. ‘Uluakí pē Sea ko e kupu Tohi Tu’utu’uni na’e fakahoko’aki ‘a e lipooti, ko e kupu 20 ‘o e Tohi Tu’utu’uni. Pea ko e fokotu’u ko e anga e vakai ki ai ‘oku ‘ikai ke ne ma’u ‘a e taliui kakato ‘oku tonu ke fakafatongia’aki fakatu’utu’uni’aki e fatongia pea mo e tu’unga fakafaitotonu ke fakakakato’aki ‘a e lipooti. Pea ko e tānaki Sea fēfē ke kau mu’a mo e kupu

Tu'utu'uni 18, koe'uhí 'oku fai ai 'a e fuakava 'a e Fakafofonga ki hono ngaahi fatongia ki he vāhenga pea mo e fonua. Pea kapau 'e pehē 'a e fua fatongia 'oku 'i ai 'a e 'amanaki lelei motu'a ni 'e lelei ange 'a hono fakakakato 'a e ngāue pea mo e lipooti.

Ua, Sea ko e kaveinga ngāue ko ē lipooti, 'asi heni 'i he pasina hono 3 kapau te u ki'i tatakai atu pē ki he kongā fika 2, te u lau atu pē Sea ke mahino, "mo vakai'i 'a e ngaahi fiema'u 'a e vāhenga na'e lava 'o fakahoko", 'a ia Sea ko e 'oatu pē 'a e kupu ko eni 'oku mei he lipooti 'oku 'omai, 'oku 'ikai ke fu'u 'asi mai ko e hā e ngaahi ngāue na'e lava 'o fakahoko. Pea kapau pē 'e tokoni Sea, mea'i pē 'e he Fale ni fai tokanga lahi 'a e Pule'anga fakakakato pea toe fakalahi, pa'anga ngāue fakavāhenga ...

<005>

Taimi: 1040-1045

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ...he ta'u ki he ta'u, pa'anga tokoni ki he ngaahi polisi fakakolo mei he ta'u ki he ta'u, ka ko e hā e ngaahi ngāue na'e lava 'o fakakakato. Sea 'oku 'ikai ke fu'u 'asi mai he lipooti, toe mahu'inga foki Sea koe'uhí ko e ngaahi pa'anga tokoni ko eni ki he vāhenga pea mo e ngaahi tokoni kehe pē 'a e Pule'anga. 'Oku mahino pē 'oku 'i ai e ngaahi founa fakalipooti faka'atita ko e me'a kehe ia pea mo e feitu'u ke lipooti ai, ka 'i he lipooti ko eni 'oku tonu ke mahino mai ko e hā e ngaahi ngāue ko e hā e ngaahi fiema'u 'a e vāhenga na'e fai'aki hono fakakakato.

Sea ko e faka'osi pē he ngaahi tokanga 'a e motu'a ni. Ko e taha 'a e me'a mahu'inga koe'uhí ko e ngaahi fiema'u ke lava ke ne fakamu'omu'a 'a e ngaahi vivili ange 'o hangē ko e fokotu'u mai 'i he lipooti, fakatatau ki he ngaahi me'afua ko ē 'a e Pule'anga 'oku tonu ke mu'omu'a 'a e masiva ange, masiva 'ango'ango 'i he vāhenga 'o fakatatafe kiate kinautolu mo 'enau fiema'u 'a e ngaahi me'a ko ē 'oku ma'u koe'uhí ke lava ke mu'omu'a kinautolu 'i hono 'ohake.

Sea ko e 2009 na'e peseti 'e 1 pē vāhenga na'e 'i he masiva 'ango'aongo 'ikai ke a'u 'enau ma'u'anga pa'anga ki he pa'anga 'e 3 he 'aho. 'I he'ene a'u mai ki he 2016 na'e hiki 'o peseti 'e 3 kapau 'e ...ko e fakafuofua fakalukufua pē eni ki he fonua ka 'e tonu ange ki he vāhenga 'i lotokolo. 'A ia kapau te tau pehē ko e 2009 na'e meimei ko e laine 'e toko 700 he vāhenga 'i he'ene a'u mai ko ē ki he 2016 kuo 'ova ia he toko 2000 faingata'a mo'oni fe'amokaki 'ikai ke lava 'o fakafeau 'a e ngaahi fiema'u.

Sea 'oku fai 'a e sio holo pē he fika fakatatau ki he ngaahi vāhenga fili vāhenga 1, vāhenga 2, vāhenga 3. Ko e peseti ko ē 'o e Tongatapu 4 'oku nau kei fakafalala ki he vai inu mei he kaungā'api peseti 'e 19, 18 mo e poini. 'Oku ma'ulalo ange 'a e peseti ia 'a e vāhenga kimu'a, 'a e vāhenga 1, 2, 3 ka 'oku lahi ange 'a e fakafalala, pea 'oku 'i ai pē mo e ngaahi fika Sea kapau 'e hangē ko e ngaahi 'ū fiema'u teifito e vāhenga 'e lava pē ke toe fakaikiiki 'i tu'a mei he alea ni Sea, ka ko e 'oatu pē 'a e mahu'inga ke toe fai ha tokanga makehe ange ki he ngāue ko eni ko hai 'oku tonu ke mu'omu'a ki ai hono tokonia he vāhenga. Sea mālō ko e ia pē mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā me'a mai Tongatapu Fika 4.

Tali Tongatapu 4 ki he tokoni 'a e Minisitā Fefakatau'aki

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea ko u fakamālō pē ki he Minisitā 'i he fakamalanga na'e fai ko u tuku pē Sea ke me'a ke fiemālie, ka 'oku 'i ai e ngaahi 'ū me'a heni 'oku ou tui pē mahalo na'a 'oku te'ekiai ke kakato mea'i he 'Eiki Minisitā 'etau founa ngāue. Ko e fakatonutonu ki

he pehē kau ki he kupu na'e fakahoko atu'aki 'a e lipooti ko e kupu ia Sea he kupu 20 'etau Tu'utu'uni 'oku ne talamai ko ē 'a e 'a'ahi faka-Fale Alea, pea ko e 'a'ahi faka-Fale Alea Sea 'oku 'ikai ko ha lipooti fakata'u eni ia 'oku lipooti atu ai 'a e ngāue kuo lava. Ko e 'a'ahi faka-Fale Alea ko e mau fanongoa 'a e ngaahi fiema'u vivili 'a e kakai. 'Oku 'i ai foki 'a e lipooti ia 'oku 'omai mei he vāhenga ki he ngāue 'oku fai'aki 'a e pa'anga ko ē 'oku tufa 'oku pau ke 'omai makehe ia ki Fale Alea pea toki lava 'o tukuange ange pa'anga 'o e ta'u fo'ou. Ko e lipooti ko ia 'oku fakahoko ia pea 'oku 'ikai ke 'ave ia 'o tā semipale ke mea'i mai 'e Tonga ni 'oku 'omi pē ia ki Fale Alea. Ko e lipooti eni ia 'o fekau'aki mo e fiema'u vivili 'a e kakai 'a ena 'oku fakatatau ki he kupu 20, ko e kupu 18 na'e me'a mai ki ai 'a e Fakafofonga ko e fuakava ia 'atautolu 'oku 'ikai ha'ane kaunga ia 'a'ana ki he 'a'ahi faka-Fale Alea ka'oku fai fakatatau 'a e ngāue...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ki'i fakatonutonu atu Sea.

Mateni Tapueluelu: ... ki he ngaahi fakahinohino 'oku 'omai.

Sea Komiti Kakato: Tongatapu Fika 4 ko e fakatonutonu ē, 'osi pea toki hoko ho'o fakamā'opo'opo.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ko e tokoni pē ke fakamaama e fakatonutonu. Sea ko e Fakafofonga eni 'oku ne toutou fehu'ia ma'u pē taliui mo e faitotonu 'i he Fale ni. Pea ko 'etau fuakava ia ki he Fale ni mo e kakai.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā.

Mateni Tapueluelu: Sea, fakatonutonu atu 'e au 'a e fakatonutonu ko ia. Kuo pau ke fai fakatatau 'etau ngāue ki he fakahinohino 'oku 'omai he tohi, ka 'oku 'ikai ke fai fakatatau pē Sea ki he 'etau fiema'u mo tau 'asi tau tulituli ki ha fa'ahinga fiema'u fakafo'ituitui.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ko e fakatonutonu atu ...

<007>

Taimi: 1045-1050

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... 'a ia te ne tukuange 'e ia 'ene fuakava.

Mateni Tapueluelu: Ko e fuakava ia Sea ki he ta'u ngāue, ko e kupu 20 'oku ne tuhu'i mai 'a e ngāue ki he 'A'ahi Faka-Fale Alea.

Sea Komiti Kakato: Mahino ia Fakafofonga ka ko e fakatonutonu eni 'a e 'Eiki Minisitā...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e fehu'i Sea 'a ia 'oku 'uhinga mai e Fakafofonga, 'oku ne tukuange 'e ia hono fatongia 'oku tohi'i he Tohi Tu'utu'uni.

Sea Komiti Kakato: : Ko e Fakatonutonu ē toe 'i ai ha tali ki ai?

Mateni Tapueluelu: Sea, mahalo ko hono 'ai mahino kau lau atu 'e au e ongo kupu. Kupu 18 :E fai e fuakava 'i he tēpile 'e he kau Minisitā, Hou'eiki Nōpele mo e kau Fakafofonga 'o e Kakai 'aki 'enau lau ia mo nau fakamo'oni hinga ki ai 'i he 'ao 'o e Fale Alea. 'A ia ko e taimi

ko ia 'oku fai ai 'a e fakanofu ko ē heni, pea 'oku te fuakava leva pea 'oku te lau e fuakava ko ia. 'Oku 'ikai ha'ane kaunga ia 'a'ana..

Sea Komiti Kakato : Ko ia ko e fuakava ia 'a e kau Mēmipa fo'ou he Fale Alea.

Mateni Tapueluelu : Ko ia Sea fuakava ia 'a e kau Mēmipa fo'ou. Ko e kupu 20 'a ia 'oku pehē, kuo pau ki he 'Eiki Sea ke ne fokotu'u ha 'aho ke fakahoko ai e 'A'ahi Fakalotofonua 'a e Fale Alea 'o Tonga, 'a ia ko e 'A'ahi Faka-Fale Alea ia. Ko e kupu ia 'oku kāinga he Lipooti 'oku 'oatu.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea fakamolemole he fakalōloa. Fēfē ke lau'i e fuakava ke mahino, ko 'eku 'uhingá ia.

Mateni Tapueluelu : Mahalo Sea ko e faka'ilonga pē eni kei fo'ou mai e Minisitā ki he'etau ngāue, pea he'ikai ke tau fai fakatatau ki he'ene fakakaukau 'a'ana.

Sea Komiti Kakato : Ko e , tau lau e Tu'utu'uni 'oku me'a mai ki ai e 'Eiki Minisitā, 'e fai e fuakava 'e he kau Minisitā, Hou'eiki Nōpele mo e kau Fakafofonga 'o e Kakai 'aki 'enau lau ia mo nau fakamo'oni hinga ki ai 'i he 'ao 'o e Fale Alea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Ko ia 'oku ou tokanga atu au ki he kongā faka'osi ko ia 'ete fuakava. Pea fai totonu mo mā'oni'oni 'a e lakanga mo ngāue ko e Mēmipa 'o e Fale Alea. Pea ko 'ene fekau'aki ko ia pea mo e Lipooti ko eni Sea 'oku 'uhinga ki ai e tokanga mo e ngaahi tānaki pea mo e fokotu'u Fakatonutonu. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato : Mālō 'Eiki Minisitā. Fakafofonga ko u tui kuo mahino mo feme'a'aki mo ua, me'a mai koe

Mateni Tapueluelu : Mālō Sea mahalo 'oku mahino pē kehekehe 'a e ongo kupu. Ko e taimi 'oku fakafuakava'i fo'ou ai ha taha heni ko e 'uhinga ia e kupu 18, ko e 20 ko e 'A'ahi Faka-Fale Alea. 'A ia ko e Lipooti eni 'o e 'A'ahi Faka-Fale Alea na'e toki fakahoko atú 'i Tongatapu 4. Sea ka ko e ngaahi fiema'u vivili ena na'e tuku atu 'i he peesi 6. Mo'oni pē 'oku 'i ai 'a e ngaahi *project* lalahi 'a e Pule'anga 'oku fakahoko ki he vāhenga ko eni. Ngaahi *project* na'e 'osi fakatoka pē ia mei mu'a na'e 'ikai ke toki mate tupu'a hake pē 'aneuhu. 'Oku 'ikai ko e ngaahi *project* eni ia Sea 'oku fai ki ai e tokanga.

'Eiki Minisitā Polisi : Sea kole pē mu'a.

Sea Komiti Kakato : Me'a mai 'Eiki Minisitā Polisi .

'Eiki Minisitā Polisi : 'I ai e ki'i ko u tokanga pē ki ai Fakafofonga ke toe fakama'ala'ala mai pē. 'A e fakakaukau 'o fakatatau ki he fakatonutonu ko eni ko ē na'e fai ko ē mei he 'Eiki Minisitā. Ko e fuakava he'ene 'asi ko ē he kupu 'o e fuakava, ko e talangofua ki he Konisitūtone 'ai mo hono ngaahi lao. Ka ko e 'uhinga 'eku hoha'a ki ai, he 'oku 'i ai e ngaahi fokotu'u ia 'oku 'omai 'i he Lipooti ko eni, tau pehē hangē ko e fili 'o e Palēmia. 'Osi 'i ai e Konisitūtone ki he founa hono fai, 'uluaki ia. Ko hono ua, ko e fili e kau Nōpele. 'Oku 'osi 'i ai e Konisitūtone ki he founa hono fai'aki. Ka ko hono 'omai ko eni ko ē 'e he Fakafofonga 'o fokotu'u mai, 'oku fepaki ia pea mo 'ene fuakava ko ia na'e fai, 'o fakatatau ki he Konisitūtone. Ko e hoha'a pē 'a e motu'a ni ia 'Eiki Sea...

Mateni Tapueluelu : Fakatonutonu atu 'Eiki Sea, fakatonutonu atu eni.

Sea Komiti Kakato : Mālō, ko e fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Polisi : Mālō.

Mateni Tapueluelu : Ko e fakatonutonu Sea, 'oku 'ikai ko e fokotu'u atu ia 'e he motu'a ni, ko e fokotu'u mai 'a e kakai 'o 'atu he Lipooti, ko e me'a ia 'oku ui ai ko e Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea.

Sea Komiti Kakato : 'Io ko e tali ia 'a e Fakafofonga 'Eiki Minisitā, pea ko e 'A'ahi Faka-Fale Alea 'i he tu'utu'uni 'a e Sea.

'Eiki Minisitā Polisi : Sea ko e tu'utu'uni ia 'a e Fale Alea. Ko e Lipooti ko eni ko e Lipooti 'a e Fakafofonga 'oku ne 'omai ki he Falé. Pea ko e 'uhinga ia 'eku tokanga ko ia ki ai, he koe'uhi 'oku tonu ke mea'i 'e he Fakafofonga 'ene fuakava na'e fai , 'o fakatatau mo 'ene fokotu'u ko ia 'oku 'omai heni. He koe'uhi kapau te tau hanga pē 'o 'omai kotoa e ngaahi me'a ko ē ko ē 'oku fepaki mo e Konisitūtone, 'oku ...

<008>

Taimi: 1050-1055

'Eiki Minisitā Polisi: ... fepaki ia mo hotau fatongia ko ē 'i Fale Alea ni koe'uhī ko 'eku 'oatu pē 'e au ia 'a e anga ko ē 'eku fakakaukau ...

Mateni Tapueluelu: Fakatonutonu Sea.

'Eiki Minisitā Polisi: ...ke ne hanga 'o fakatatau ki he'ene fuakava ko ē na'e faí ko e 'uhinga ia ...

Mateni Tapueluelu: Fakatonutonu Sea.

Sea Komiti Kakato: Mo'oni 'aupito ia ...

'Eiki Minisitā Polisi: ...'eku hoha'a ko ē ki he me'a ko eni Sea.

Sea Komiti Kakato: Mo'oni 'aupito ia 'Eiki Minisitā Polisi pau pē ke tau fai e ngāue kotoa pē ka ko e tangata pē kitautolu, me'a mai Tongatapu Fika 4.

Mateni Tapueluelu: Poupou atu Sea ko e lipooti ia pea 'omai 'a e fakakaukau 'a e kakai 'o fokotu'u mai pea 'oku 'atā pē ke liliu e Konisitūtone mo e laó 'oku 'i ai e ngaahi fokotu'u lao 'oku 'omai ke liliu e Konisitūtone lolotonga 'i heni. 'Oku 'atā pē ia ko e founa sivilaise eni 'o māmani mo e fonua ni kapau 'oku 'i ai ha fokotu'u ke liliu 'oku fokotu'u mai 'a e founa ko eni. Fokotu'u 'i he founa 'oku 'ata ki tu'a pea maama pea ko e anga ena e fakakaukau na'e 'omai 'e he kakai.

'Eiki Minisitā Lao: Kau ki'i fakatonutonu atu pē Fakafofonga he funga 'ene fakatonutonu. 'Eiki Sea ko e lipooti ko eni kapau te ke me'a pē lelei pē ki ai. Ko e ngaahi me'a ko eni ko ē 'oku fokotu'u mai ko ē mei he kakai 'oku me'a fakapolitikale kātoa 'o fekau'aki mo e fatongia 'o e Fakafofonga ki he Fale Alea ke ne me'a mai mo ia ki he Fale ni. Ka 'oku 'i ai 'a e lao na'a

tau fuakava ke tau hanga tauhi. Pea kapau leva 'oku fokotu'u mai he kakai ha me'a pehē 'oku tonu ke fakamaama kinautolu ki he founga ko ē 'e fai 'aki 'o hangē ko e me'a ko ē na'e 'oatu ko ē he Fakafofonga ko ē Leipa 'oku vivili ange masivá 'i he me'a ko eni ko ē 'oku 'a eni ko ē kae sai pē tukuange pē ke fai 'ene malanga kae 'uhī ka mau toki mai ha faingamālie ke mau malanga atu ai.

Sea Komiti Kakato: Mālō, me'a mai Tongatapu Fika 4.

Mateni Tapueluelu: Sea ko u fakamālō pē au 'i he 'i he anga fakamalanga 'oku me'a mai 'aki 'e he 'Eiki Minisitā ka 'oku tō mama'o 'aupito 'aupito ia Sea mei he anga e lipooti 'oku 'omai ko e fokotu'u mai 'a e kakai. Ko e anga ia 'o e fokotu'u mo e lau 'a e kakaí 'oku te'eki ke fa'u mai ha lao ko e fokotu'u mai pē ...

'Eiki Minisitā Polisi: Sea.

Mateni Tapueluelu: ... he Lipooti Faka Fale Alea.

'Eiki Minisitā Polisi: Ko e me'a 'e taha ko u tokanga ki ai ki he fokotu'u ko eni, 2008 na'e mai e fokotu'u 'a e kakai fakalukufua 'a e fonua ni ke fai e liliu. Pea fai e liliu ko e ngaahi me'a eni ko ē na'e 'ikai ko ē ke loto ki ai e kakai 'i he 'a eni ko ē pea fai e makatu'unga ai e liliu 'Eiki Sea kuo fokotu'u mai kapau 'e toe fokotu'u mai pē ke fai ha'atau liliu fakalao, 'oku sai pē ia ka ko e founga ngāue. Ko e mahu'inga'ia ko ē 'a e motu'a ni ko e kovi 'a e halá ko e kovi honau nofo'angá, 'oku vivili ange ia. Ka ko e 'uhinga ia 'eku fakahoha'a atu 'o fakatatau ki he'ene me'a malanga ki ai.

Sea Komiti Kakato: Ko u tui au kuo mahino e me'a ia 'oku fai ki ai e feme'a'aki hangē ko e me'a 'oku me'a ki ai e 'Eiki Minisitā te tau nofo pē 'i he fa'unga 'o e liliu fakapolitikale motu'á hangē ko e me'a 'a e Fakafofonga ko e anga ia 'o e 'A'ahi Faka Fale Alea he fokotu'u 'a e anga 'o e 'ū fakataha 'oku fokotu'u mai he'ene lipootí. Ka kiate au ko e aofangatuku Hou'eiki 'o e feme'a'aki ko eni 'e nga'unu mamālie pē taimí mo e fa'unga fakapolitikale mo e liliu kuo finangalo 'a e Tu'í pea 'e malava pē fakaava e ngaahi matapā 'i he 'uhinga 'o e fatu lao 'o e Fale ni hono fokotu'utu'u ha taimi ka 'oku 'i ai pē hono taimi totonu. Ka ko e ngaahi 'ū me'a pē ia 'oku tonu pē ke hanga 'e he Hou'eiki Fakafofonga 'o fale'i ma'u pē 'a e kakai 'oua 'e fa'a tō mu'a 'a e ngaahi 'ū me'a 'i he 'uhinga 'o e Lao 'o e Fonuá 'oku ngāue'aki he fonua ka 'oku faka'ofa'ofa e tali e ngaahi fokotu'ú 'o e ngaahi feme'a'aki ko e anga ē 'uhinga 'o e 'A'ahi Faka Fale Alea, fokotu'u mai homou 'a'ahí ka 'oku tonu ma'u pē ke tokanga'i ma'u pē taimí ke tonu ma'u pē.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ko 'eku ...

Sea Komiti Kakato: Me'a mai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Omi pē faingamālie faka'osi atu pē kātaki fakamolemole pē he fakalōloa ki he Fale 'Eiki, 'a ia ko e 'uluaki pē Sea ke toe mahino angé ko e lipooti eni ma'a e kakai 'o e vāhenga pea kapau 'oku hala 'eku ma'ú ko e taha au e kakai 'o e vāhenga. 'Uluaki ia Sea.

Ua, ko u tokanga atu ki he hā mai e founga fakahoutamaki tokua 'oku ou kei fo'ou he Falé 'oku 'ikai ke 'uhinga 'ete fo'ou pea mo 'ete fuoloa ke te houtamaki ai. Mo'oni Sea 'oku fuoloa ange pē Fakafofonga...

Mateni Tapueluelu: Fakatonutonu atu Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ...ka 'oku fuoloa ange nofo 'a e motu'a ni he tupu hake he vāhenga.

Mateni Tapueluelu: Fakatonutonu atu Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou'eiki, ko e fakatonutonu.

Mateni Tapueluelu: Ko e ngāue'aki 'o e lea ko ē ko e pehē ko e houtamaki ko e fakatonutonu Sea. 'Oku 'ikai ko e pehē ko e houtamaki 'oku 'ikai ke u ala ange ki ai. Ko e fakatonutonu atu Sea ko hono 'uhinga ko e founa eni ko ē 'oku tau ngāue'aki ko e fale'i 'oku 'omai 'oku 'omai eni mei he kau loa ko ē 'a e Fale Alea ki he ...

<009>

Taimi: 1055-1100

Mateni Tapueluelu: ... founa 'oku fakahū mai 'aki ko ē 'a e lipootí pea 'oku mau fai fakataua ki ai pea 'oku tonu e kupu ia ko iá. Ko e 'uhinga ia ko ē, 'oku 'ikai ke pehē ia 'oku fai atu ki ai ha houtamaki pea ko e, ko e lipootí Sea 'oku 'ikai ke mau ō 'o fokotu'u ha me'a ki he kakaí. 'Oku 'oatu e faingamālié ke nau 'omi honau lotó tau'atāina kae hiki ongo kalaké.

Pea tapu pē mo e 'Eiki Minisitā 'osi kātoa e 'ū 'a'ahí ia e motu'á ni 'oku te'eki 'asi ai ia. 'Osi kātoa e 'a'ahí ia 'oku te'eki ke 'i ai ha'ane me'a 'ana ia kapau 'oku ne pehē ko e mēmipa ia 'o e vāhengá kapau 'oku pehē ke toki fakahoko pē 'i Falé ni ka ko e loto eni 'o e kakaí Sea 'oku totonu ke faka'apa'apa'ia he 'oku nau 'omai tau'atāina he ta'u ki he ta'u. Pea ko e anga ia hono lipootí maí ko 'enau fakakaukaú ia ...

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Mateni Tapueluelu: ...ki he ngaahi fiema'u vivilí he ngaahi sekitoa kehekehe, 'ekonōmika, sōsiale, ako kae pehē foki Sea ki he fakapolitikale. Fokotu'u atu Sea.

Sea Komiti: Mālō. Hou'eiki ko u lave'i 'oku mahino 'aupito e, me'a mai 'Eiki Minisitā Polisi.

'Eiki Minisitā Polisi: Tapu pē pea mo e Feitu'una 'Eiki Sea, ko 'eku tokanga ko ē ko ē ki he, ki he lipooti ko ení 'Eiki Sea ko e 'uluakí nau loto pē ke fakamahino 'a e tu'unga ko eni ko ē ko ē ki he founa ngāue 'a e Pule'angá hangē ko e, na'e me'a ki ai hangē ko e letá. Ko e tu'unga ko iá mahalo na'e 'osi me'a atu 'aki pē he 'e, he 'e 'Eiki Minisitā Laó 'oku, ko e, ko e hiki tikité he Potungāue Polisi 'oku hiki 'i he mo'ua ko e pa'anga 'e 500. Ka 'oku 'osi mei ai e 'aho 'e 21 kapau 'oku 'ikai ke te fie, 'oku 'ikai ke te totongi pea 'e tā tikite leva kita ki he maumau e laó pea te 'alu leva, pe ko 'ete 'alu ke hopo 'i he Fakamaau'angá. Ka 'oku 'ikai ke ke pehē ke mahino ko e mo'uá 'oku pa'anga 'e 500.

Ko e hiki tikité 'oku hiki mai 'a e mo'uá ko e pa'anga 'e 500. Kapau leva 'oku fiema'u 'oku 'ikai ke te fiemālie ki ai pea 'oku 'i ai leva 'a e totonu ke te a'u ki he Fakamaau'angá ke toki fai mai ai 'a e tu'utu'uní 'o fai ia he Fakamaau. 'Ikai ko e fakama'ala'ala atu pē ke 'uhí ki he founa ko ē 'oku fai 'aki e ngāue ko iá. Ke 'uhí ke, ke mea'i he kakai ko ē fonuá 'a e founá. Ko e hiki tikité 'e hiki tikite ia 'i he mo'uá 'a ia ko e taupotu taha ia 'o e laó ko e pa'anga 'e

500. Ka ko e tu'utu'uni ko ē 'a e, 'a e Fakamaaú 'e toki pule 'a e Fakamaaú ia pe ko e hā e, 'a e mo'ua ko ē te ne 'omai.

He 'oku makatu'unga foki e hiki tikité 'Eiki Sea kapau 'oku leta e faka'ulí pea ta'eleta e tafa'akí, 'e faka'ilo kehekehe pe ia. 'A ia 'e kei 'alu, he'ikai ke 'uhinga ia pehē ko e faka'ulí pē. Ko hai ko ē 'oku ne maumau'i e laó 'oku 'osi hanga pē 'e he laó ia 'o fakamatala'i e me'a ko iá. Ko ia ko ē 'oku ta'eleta ko ē 'i he me'alelé 'e, 'e faka'ilo pe ia koe'uhí ko 'ene maumau'i e laó pea 'oku toki aofangatuku pē Fakamaau ia ki ai 'Eiki Sea. Ko e 'oange pe ia ke 'uhí ke, ke fakamahino ke mea'i he kakai e fonuá 'oku 'ikai ko e 500 ko e taupotu ia ko e me'a ia te ne hanga 'o totongí. 'Oku 'i ai pē feitu'u ke ne toe kumi ai 'ene totonú 'a ia ko e Fakamaau'angá pea toki hanga leva he Fakamaau'angá 'o aofangatuku pe ko e hā e mo'ua ko ē 'e 'oange ki aí. Ko e fakama'ala'alá pe ia Sea, 'uluakí ia.

Ko e me'a ko ē hono uá 'a eni ko ē na'a ku fai atu ki ai e fakahoha'á. Kapau ko ha me'a 'oku 'ikai ke tu'u he Konisitūtoné 'oku ngofua pe ia ke 'omai ke fokotu'u mai. He koe'uhí 'e Sea ko hono 'omai ko eni 'o 'omai 'o fio 'a e fokotu'u fakapolitikalé mo e fiema'u vivili ko ē kakai 'oku 'i ai e totonu ke 'oua 'e tali he Pule'angá ia 'a e lipooti ko ení. Kae 'osi ko iá 'Eiki Sea 'oku hiliō ai 'a e ngaahi fiema'u vivili ange kae tuku 'a e ngaahi me'a ko eni ko ē 'a ē ko ē 'oku fai, 'e fai ki ai 'a e ngāue fakalaó ke ne fokotu'u fakalao mai 'e ia mei hono vāhengá.

Koe'uhí hangē ko eni ko 'ene tu'u ko ē he taimi ní kapau ko 'ene taukave'i ke fili he kakai e Palēmiá, 'e maumau'i 'e he Pule'angá kapau te nau tali e fokotu'u ko iá ke fononga fakataha pea mo e, pea mo e lipooti ko ení kae 'osi ko iá, 'oku 'i ai, ko e 'uhinga ia 'eku tokanga ko ē ki aí he 'oku 'i ai e ngaahi me'a ia 'oku mahu'inga 'aupito ia ki he kakai ko ē fonuá ...

<002>

Taimi: 1100-1105

'Eiki Minisitā Polisi: ... ka 'oku 'i ai ha me'a 'oku 'omai ia 'oku fepaki pea mo e Konisitūtone ki he motu'a ni ia he 'ikai ke u tui au ki ai, he 'ikai ke u tali ia 'e au he ko e 'uhingá 'oku 'ikai ko e founa ia ko ē 'o e ngāue. Pea ko e me'a ko ē 'a ē ko ē ko e me'a ia 'oku ou 'uhinga atu ki ai 'Eiki Sea 'oua 'e fio e fakapolitikale mo e fiema'u 'a e kakai. Neongo 'e 'omai 'e he kakai, ka 'oku 'i ai e me'a vivili 'oku 'i ai ene 'asi 'anenai 'i ai ni'ihina'a nau o 'o lāunga ki he ngaahi fale afā.

Mateni Tapueluelu: Sai kau ki'i fehu'i atu pē ki he 'Eiki Minisitā ke ne tali kakato mai pē kapau 'oku ...

'Eiki Minisitā Polisi: 'Ikai ke u tali 'e au 'a e fehu'i.

Mateni Tapueluelu: 'A ia ko e 'uhinga ia ke tala ki he kakai tapu ke mou fokotu'u mai ha me'a fakapolitikale ki he Fale Alea 'o Tonga mou fokotu'u faka'ikonōmika mai pē, ko e 'uhinga ke 'ai ia ke mahino...

Sea Komiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Polisi: 'Oku 'ikai ko e Sea, na'e 'ikai ko 'eku 'uhinga atu 'oku tapui ...

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā fakamā'opo'opo mai koe 'oku lave'i 'e au ia ko e 'ū me'a ia ko eni 'oku 'i ai pē 'a e 'uhinga pehē he ko e 'a e faka-Fale Alea, ki he tu'unga 'o 'etau liliu

ko eni, ko e *constituency* eni. Pea 'oku 'i ai e tau'atāina 'o e fakavāhenga ke fokotu'u 'e he kakai ha me'a 'oku 'i he'enu fakakaukau, ka ko e Fale ni 'oku fatu ai 'a e lao mo e Pule'anga ko e fakatokanga'i 'a e ngaahi me'a mo e ngaahi me'a 'oku 'ikai ke fakalao, ka ko e anga e 'o e fokotu'u 'o e 'uhinga 'o e 'a'ahi faka-Fale Alea, ko e fakatokanga'i. Ko e 'ū me'a 'oku 'ikai ke fakatokanga'i 'oku 'ikai ke fakalao ia. Ka 'oku tau'atāina pē 'a e anga 'o e lipooti kae 'oua 'e maumau'i e lao.

'Eiki Minisitā Ako: 'Ikai ko 'eku ki'i kole fakama'ala'ala pē 'aku Sea.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai.

'Eiki Minisitā Ako: 'A ia ko 'etau tali ko ē 'ū lipooti ko e fakatokanga'i, 'oku 'ikai ko 'etau *approve* pē ko 'etau tali. 'Oku fai pē tokanga ke hangē ko e me'a 'a e Minisitā Polisi kapau 'oku tau tali 'a ia 'oku tau tali 'a e 'ū fokotu'u 'oku 'omai, pē 'oku tau fakatokanga'i pē hangē ko ho'o me'a Sea, mālō.

Sea Komiti Kakato: 'UHINGA 'a e fehu'i he 'oku 'uhinga 'a e fakatokanga'i 'a e 'uhinga 'o e 'a'ahi faka Fale Alea. Ko e *approve* kapau 'oku tali 'e he Pule'anga ke fai 'a e me'a 'oku fokotu'u mai mo e kole, 'uhinga ia 'a e fakatokanga'i ke toki fakakakato mei he Pule'anga ki he 'uhinga 'o e Fale Alea. Me'a mai Fakafofonga.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea ko e 'uhinga ia 'a e me'a 'oku fai ki ai 'a e tokanga, he 'oku 'i ai 'a e fiema'u vivili ia heni he 'oku tonu ia ke tali, ke fai 'a e ngāue ki ai, hangē ko e me'a ko eni 'oku 'asi mai ko e Ma'ufanga, ngaahi langa fale lalahi. 'Oku mahu'inga 'aupito ia he'etau sio ki he anga ko ē tūkunga ko ē 'aho ni. Ko e ha e me'a ko ē 'oku fiema'u 'e he kakai 'i he 'aho ni, ko e me'a ia 'oku ou tui 'oku tonu ke 'omai ko ē ko ē 'i he lipooti, 'omai mo e fokotu'u. 'Eiki Sea 'oku 'i ai 'a e Tu'utu'uni ho Fale ke fai 'e he Pule'anga ki he ngaahi fokotu'u kotoa 'oku 'omai ko ē ki he Fale ni 'i he ta'u ni pea toki ngofua ke fakahū mai ha fokotu'u. Pea kapau leva te tau hanga 'o tali e ngaahi fokotu'u ko eni ke fakatokanga'i, 'a ia ko e ngaahi fiema'u vivili ko eni 'Eiki Sea 'oku ou tokanga ko ē ki ai ke tau fakatokanga'i pē, kae toki faka'osi ha ngāue ki ai, ka ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai 'a e hoha'a he 'oku 'i ai 'a e fiema'u vivili ia'oku fiema'u ia ke fai mo fai hangē ko e vai, hangē ko e hala, hangē ko e 'apiako.

Ko 'eku anga ia 'eku fakatonulea pea kapau leva 'e 'omai kotoa pē ia ke fakatokanga'i, 'oku 'i ai 'eku tui 'e toe faingata'a'ia lahi ange 'a e feitu'u. Ko ia pē Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō, mālō 'Eiki Minisitā 'oku mahino kia au e me'a 'a e Feitu'una, faka'osi mai e 'Eiki Minisitā e *MEIDECC* 'osi ko ia pea tau ki'i mālōlō pea mou toki me'a mai 'o hoko atu e feme'a'aki, mālō.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Tapu pē ki he Sea, pea 'oku ou kole ke u fakatapu atu ki he Hou'eiki 'o e Komiti Kakato. Sea ko e ki'i tokoni vave pē ia ki he Fakafofonga koe'uhi ko e kinautolu ko ē kāinga na'e pehē na'e te'eki ai ke fai ha ngāue ki honau ngaahi fale na'e maumau'i 'e he afā, 'osi paasi foki mei he *NEMO* ki he *MOI* pea mo e Potungāue Pa'anga ki he tamaiki ko ia. 'Oku ou 'ilo pē na'e 'i ai 'a e ngaahi lāunga pea na'a nau 'osi fefokifoki 'aki ai, 'oku 'i ai foki e ngaahi *criteria* pē ko e ngaahi tefito'i poini kuo pau ke fakakakato kae 'o, kae lava hono langa 'o e 'ū fale.

Ko 'eku 'ai pē 'e au ia ki he Fakafofonga kapau 'oku, pē na'e 'osi fai ha talanoa 'a e kau tama 'o fai ha fefokifoki'aki mo e ngaahi 'api ko eni, na'a 'oku nau toe lipooti mai pē ha ngaahi

me'a na'e 'osi fai ha sio ki ai 'o mahino 'oku 'ikai ke totonu ke langa pē ko e, kae, ka ko 'eku 'uhinga 'aku ia Sea na'e 'osi fai 'a e ngāue lahi 'aupito 'aupito ki ai, kae toe ki'i sio pē Fakafofonga kapau 'oku te'eki ai ke fai e fo'i, 'a e fo'i ngāue ko ia, pea toki 'ai pē ia he 'oku kei faingamālie pē ia ke toki fakahoko ki he ongo Potungāue ko ia, te nau ngāue fakataha pē mo e ngaahi 'api ko ia, mālō.

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki tau mālōlō ai ka mou toki me'a mai 'o fakakakato.

(mālōlō ai e fale)

<005>

Taimi: 1125-1130

Sātini Le'o: Me'a mai e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato.

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki ko u lave'i kuo mahino 'aupito 'a e anga 'a e feme'a'aki 'o e lipooti ko eni he ko e fakatokanga'i 'a e tu'utu'uni ko ē na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki ko e taha pē ia e ngaahi mafai 'o e Sea 'i ha'ane fokotu'u ha taimi 'o e 'uhinga ke fai ha 'a'ahi, ko e ngaahi tokanga makehe ko eni hangē ko ia na'e makehe 'o e ta'u ni ko e 'osi e ta'u fakapa'anga fai leva 'a e 'a'ahi 'a e Fale Alea mo hono lipooti ki he fale ni ke makatu'unga ai 'a e teuteu 'a e fakatokanga'i 'e he Pule'anga 'o e 'a'ahi Fale Alea ke fatu 'o e Patiseti mo e 'Esitimeti 'o e ta'u 'e taha ke fakatokanga'i ai mo fai ha ngāue ki he ngaahi fiema'u vivili.

Kiate au ka 'oku 'i ai e taimi ni'ihī 'oku 'i ai pē 'a e fanga ki'i pōpō'uli pē 'i loto ka 'oku ou lave'i Hou'eiki Fakafofonga ke fakapotopoto ange pē 'a kitautolu 'a e Hou'eiki Fakafofonga 'a e Fale Alea 'a e fatu 'etau ngaahi lipooti he ko e ngaahi lipooti fakalotofale pē ia 'o e Fale Alea. Ko e 'a'ahi faka-Fale Alea 'oku ne fakahā 'e ia e fakangatangata mo e fatongia 'o e Fale Alea 'etau ngāue 'a e Fale Alea 'i loto he Fale Alea, pea ko e ngaahi fiema'u vivili pehē ke fai hono fokotu'u he vaha'a 'o e taimi 'o e Patiseti ke fakatokanga'i 'a e ngāue 'a e Pule'anga mo e ngaahi me'a 'oku 'ikai ke totonu 'i he anga 'o e faka'uhinga'i e fuakava 'a e kupu Tu'utu'uni 18 ke fakapotopoto 'oku 'ia kitautolu pē ia Hou'eiki Fakafofonga 'a hono lave'i lelei 'a e anga 'a e lakanga mo e fatongia 'o ha Mēmipa ke 'oua te tau maumau'i ha tu'utu'uni telia na'a fai ha ngaahi fakatamaki ki hoto fatongia.

Ka ki he ngaahi lipooti faka-Fale Alea ko e anga pē ia 'a e mahino kiate au 'a e ta'u 'e 10 ko eni 'eku ngāue 'oku 'i ai pē ngaahi tolotolia 'i loto, ka ko e anga ia 'o e 'a'ahi pea 'oku tonu pē ke leva'i lelei 'e he Fakafofonga 'i hono vāhenga mo 'ene kau sekelitali 'a 'enau lipooti 'i he 'uhinga 'o e mafai 'o e Sea 'o e Fale Alea tu'utu'uni he kupu 20 'o 'etau ngāue fakalotofale. 'I ai pē ngaahi fatongia ia 'e toki fokotu'u ha ngaahi tu'utu'uni ke fai hano siofi ha ngaahi 'ū lao mo ha 'ū me'a, ka ko e ngaahi fatongia faka-Fakafofonga ia ke fokotu'u mai ia he ngaahi halanga kehe *venue*, kehe ia mei he tūkunga 'o e 'a'ahi faka-Fale Alea. Ko ia Hou'eiki ka 'i ai ha feme'a'aki pea mo u fakatonutonu mai fakamaama 'oku fai atu he feitu'u ni,ka ko u lave'i me'a lelei ho'omou me'a atu 'o fai ho'omou 'a'ahi pea 'omai ai 'a e le'o 'o e ngaahi fiema'u vivili 'a e kakai 'o e ngaahi vāhenga, me'a mai 'Eiki Minisitā Lao.

<007>

Taimi: 1130-1135

'Eiki Minisitā Lao : ...Tapu mo e Feitu'úna 'Eiki Sea, pea tapu foki ki he Hou'eiki Komiti Kakato. Kei lavelave pē Sea. 'I he kuongá ni 'Eiki Sea, 'oku monū'ia 'a e kau Fakafofonga ko ē 'o e Fale Alea koe'uhí 'oku 'i ai 'a e tokoni 'a e pa'anga 'oku tuku mai 'e he Pule'angá, ke fai'aki 'a e tokoni he ngaahi tapa kehekehe. Ko e kimu'á, na'e takitaha fai pē mei hono kato, ko e taimí ni 'oku 'i ai 'a e pa'anga 'oku tuku mai. Pea 'oku ou tui 'Eiki Sea 'oku totonu ke fakatokanga'i ia 'e he Mēmipa kotoa pē 'a e 'uhinga 'o e pa'anga ko eni. 'Oku ai e pa'anga 'oku ma'u mei he *MIA* mei he taimi ko ē ka 'oku 'i he 'Ofisi Palēmia talamai ko e fakalalakaka. Ko e pa'anga 'oku tuku mai 'e he Falé ki ha me'a 'e fakalalakaka ai 'a e mo'ui 'a e kakai ko ē 'o e Vāhenga.

Me'a Minisita Lao ki he Komiti 'e 3 na'a nau fakahoko e ngaahi ngāue ki he liliu fakapolitikale

Pea ko e taha 'Eiki Sea 'a e Komiti 'e 3 na'e fai mei ai hono to'oto'o mai e ngaahi fakakaukau 'o fai'aki e liliu. Ko e taha e me'a ko eni na'e mahino mei he Komiti Tu'ipelehake, Komiti Tapatolu, pea pehē ki he Komisoni. Ko e taimi ko ia na'a nau 'alu atu ko ē kitu'a ki he kakaí, ko e fiema'u tefito ko ē 'a e kakai tokolahi, ha founa 'e lava ke Fakafofonga'i lelei ai 'a kinautolu ki he Fale Alea. Koe'uhí, ko e taimi ko ē 'o e kei Fili Fakalūkufua, 'asi ange pē Fakafofonga 'i he teuteu Filí, pea ma'u pē 'a e Filí ia 'e he toko 3 mei Nuku'alofa, pea ko 'ene 'osi pē 'a e filí ko 'enau *bye bye* lui ia toki fetaulaki pē he fili hoko. Ko e taha ia 'o e 'uhinga tefito 'Eiki Sea na'e fokotu'u ai 'i he Komiti Tapatolu, ke 'omai ko ē 'a e filí ke vahevahe iiki hangē ko e taimi ni, koe'uhí ke fakafofonga'i lelei 'a e kakai ko ē 'o e fonua. Pea kapau te tau fakatokanga'i 'a e pa'anga ko ē 'oku tuku mai, 'oku tuku mai 'a e pa'anga ko ia 'Eiki Sea ki ha me'a 'e fai ke fakalalakaka ai 'a e nofo 'a e kakai ko ē 'i hoto vāhenga. Pea 'i he'ene pehē 'Eiki Sea, ko 'eku tui ko e pa'anga ko eni mo e kaveinga 'o e 'A'ahi, ke vakai 'a e me'a ko ē 'oku vivili 'enau fiema'u, ki he fakalalakaka 'o 'enau nofo fakalūkufua.

'Oku ou faka'apa'apa 'aupito au ki he fokotu'u mai ko ē 'i he Lipooti ko eni 'a e ngaahi me'a fakapolitikale. Ka ko e fehu'í, ko e ha 'a e fakalalakaka 'oku 'omai 'e he fakapolitikale ki he kakai 'oku te fakafofonga'i 'i hono vāhenga. Ko e fehu'í ia Sea. 'Oku ou tui 'oku ou faka'apa'apa 'aupito au ki he Lipooti pea 'oku ou sai'ia au ia 'i he ngaahi fiema'u vivili ko ē 'a e kakaí. Ko e me'a fakapolitikale, 'oku ou tui au ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha fakalalakaka ia he taimi ni, ke toe 'ai ai ke talamai heni ha founa ke fakafoki mai ai 'a e Lao 'e 6 ko eni na'e fakafoki. Ke fulihi 'a e fili...

<008>

Taimi: 1135-1140

'Eiki Minisitā Lao: ... 'Eiki Sea ko e pa'anga ko ē 'oku 'oatu 'e he Fale Aleá ko e pa'anga ia ke fakalalakaka 'a e mo'ui mo e nofo 'a e kakai ko ē 'o e vāhenga. Ko u fakatātā pē au Sea pea me'apango pē koe'uhí te u lave hangatonu pē au kiate au. Ko e taimi ko ē na'e kamata ai e pa'anga ko eni na'e vahe fakafeitu'u 'osi e tu'o ua ko u fakatokanga'i 'e au ia 'oku toe 'oku vahe ia 'e he ni'ihi fakafo'i 'ulu 'ikai ke ai ha fakalalakaka ki he vāhenga me'a leva ko ē na'e fai ko hono savea'i kātōa e vāhengá mahino ko 'enau fiema'u vivili tahá ko e vaí. Pea lele leva ai 'a e 'ai tangikē vai ko ē 'a e vāhengá.

Ko e tu'u ko ē taimi ni, kakato e vāhengá mau hiki ki ha polokalama 'e taha koe'uhí 'oku kei fakatahataha'i pē seniti ki he fakalalakaka fakafeitu'u 'o e vāhengá. 'I he taimi ni na'e ma'u 'i he takai ko ia ko ē 'a e 'A'ahi Faka Fale Alea 'o e ta'u ni 'oku fiema'u ke ma'a 'a e koló. 'Oku fiema'u ke ma'a 'a e koló. Fai ai 'a e sio ki he ngaahi e 'ā puaka, pea pehē mo e pini veve.

Ngaahi fokotu'utu'u ia 'oku 'i ai leva mo e pa'anga 'Eiki Sea ko e pa'anga fakalalakala na'e 'i he *MIA* 'oku 'i he 'Ofisi Palēmia he taimi ni. Ko e pa'anga ko eni na'e vakai'i ko ē taimi ko ē na'e ma'u ai 'oku fiema'u vivili tahá 'a e tangikē vai ko e fika ua hake ko e akó. 'A ia ko e pa'anga leva ko ia 'oku 'ai ia 'o tokoni 'aki ki he akó hili ia hono maau 'a e *tractor* mo e me'a 'a e vāhengá me'angāue ke fai 'aki e ngāue he ngaahi ta'u ko ē kimu'a.

Me'a Minisita Lao ki he fakalalakala 'a e ako 'i he vāhenga

'A ia 'oku 'i ai e tui ko e fakalalakala ia ko ē 'a e akó mo e kakai 'o e vāhengá 'e lava ia 'o fakahoko fakalato 'aki 'a e pa'anga ko ē 'oku tuku mai ko ia. 'A ia ko 'eku tui 'Eiki Sea 'oku mahu'inga 'aupito e 'a'ahi fakalotofonuá kae tautautefito ki he 'uhinga 'o e pa'anga ko ē 'oku tuku mai ke fakahoko 'aki e ngaahi fiema'u ko ia.

Fokotu'u ke to'o 'a e peesi 'i he Lipooti 'a Tongatapu 4 fekau'aki mo e ngaahi me'a fakapolitikale

'Oku ou tui au 'oku ou fokotu'u atu pē au 'Eiki Sea fēfē kapau 'e tuku mu'a e me'a fakapolitikale ia he ko u tui ko e me'a pē ia 'a'ata Fakafofongá kapau 'oku fiema'u me'a fakapolitikale 'oku 'i ai pē 'etau founga ngāue ke fai ai 'a e fokotu'u Faka-Fale Alea pē ko e fokotu'u lao ke 'omai ki he Fale ni ke fai ai 'a e ngāue ko ia ka tau nofo taha pē mo e ivi ko ē 'o e fonuá 'oku tuku mai ke fakalalakala 'a e anga e tu'unga e nofo 'a e kakai ko ē 'oku tau fakafofonga'i. Ko ia ko 'eku fokotu'u pē 'a'aku ia fēfē ke tuku mu'a to'o pē 'a e peesi ko ia ko ē fakapolitikalé tau ngāue ki he me'a ko ē 'oku fakalalakala ai e ngaahi fiema'u vivili ko ē ki he langa fale mo e 'ū me'a ko ia 'oku mahu'inga ange. Mālō 'Eiki Sea.

Mateni Tapueluelu: Sea.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai Tongatapu Fika 4.

Fehu'i Tongatapu 4 ki he Minisita Lao pē 'oku 'i ai ha Tu'utu'uni pē ko ha lao 'oku fepaki mo e fiema'u fakapolitikale

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea e ma'u faingamālie ko e, ko e ki'i fehu'i pē eni ia Sea ko e 'uhinga ko e fokotu'u ko ē 'oku 'omai 'e he Minisitā Lao, Minisitā foki eni 'oku ne tokanga'i 'etau lao mo e me'a kotoa pē ke fakalao. Ko e 'uhinga ko 'ene fokotu'u ko eni ke to'o 'a e peesi 17 ngaahi fiema'u fakapolitikalé 'a ē na'e 'omi mei he kakai...

<009>

Taimi: 1140-1145

Mateni Tapueluelu: ... pe 'oku fepaki 'a e peesi ko iá mo ha tu'utu'uni pe ko ha lao 'oku tohi. Pea kapau he ko e 'uhingá ka tu'u 'ene fokotu'u 'oku 'uhinga ia Sea 'oku tapu ke toe 'omai 'e he kakai ia hanau lau 'i he 'a'ahi fekau'aki pea mo e ngaahi fakakaukau fakapolitikale 'a kinautolu. Mo'oni pe ia 'oku 'a'ahi 'oku vahe 'a e pa'anga fakavāhengá ki he kaingá fai 'aki 'enua ngāué ka ko e, ko e taimi ko ē 'oku fai ai e 'a'ahi 'oku 'ikai ke fakangatangata 'a e fanongoa 'o e fiema'u vivili 'a e kakai 'o fakatatau pē ki he me'a ko ē te tau talaatú. 'Oku totonu ke tukuange kae 'oua 'e ha'iha'isia he ko e mo'ui 'a e kakai 'oku 'ikai ke faka'ekonōmika 'ata'atā pē. 'Oku fakalotu pea 'oku fakapolitikale pea ko e Fale pe eni 'e taha 'i Tongá ni 'e 'omi ki ai 'a e ngaahi fiema'u fakapolitikalé. Ko 'ene tonú pē ia.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Mateni Tapueluelu: ‘A ia ko ‘eku fehu’í ia Sea kapau ‘oku ‘ikai ke fepaki ia mo ha tau tu’utu’uni ...

Sea Komiti Kakato: Mālō Fakafofonga.

Mateni Tapueluelu: ...pea ‘oku totonu ke tukuange pē ke ‘atā Sea.

Sea Komiti Kakato: Mahino ‘aupito kiate au ...

Mateni Tapueluelu: Mālō.

Sea Komiti Kakato: ... ‘oku, ‘oku ‘ikai ke laumālie lelei e Feitu’una ke to’o e peesí fakatatau ki he fokotu’u ‘oku fai mei he Minisitā Laó. Me’a mai ‘Eiki Minisitā Lao.

‘Eiki Minisitā Lao: Tapu mo e Seá ka u lea atu. ‘Eiki Sea ko e me’a ia ko ení ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha lao ia ki ai ke ne ta’ofi ka ko e me’a ia ‘a’ata ko ē Fakafofongá ke te tataki hoto vāhengá ki he fakalakalaka ko ē ‘oku fiema’u ‘oku tuku mai ai ‘e he Fale Aleá ‘a e pa’anga ke fai ‘aki ‘a e fakalakalaká.

Sea Komiti Kakato: Mahino ‘aupito ia ‘Eiki Minisitā Lao ‘a e ‘uhinga ‘o e ‘A’ahi Faka-Fale Aleá. Me’a mai Tongatapu Fika 8. Kiate au ‘i he taukei ‘i he anga ko e, ko e me’a fakalotofale pe eni ia ‘atautolu ‘a e ‘a’ahi faka-Fale Aleá pea ‘oku ‘i loto pe ia he Falé ni ke fai e feme’a’akí. Ka ko e taukei ‘a e motu’á ni he ko e ta’u eni meimei 10 ‘eku ‘i hení hangē ko e lea ‘a e tukufakaholo ‘a e kau tangata’eiki na’a nau ‘i he Falé ni ‘e toki fakama’opo’opo pe ia ki he pālōti.

Semisi Fakahau: Fakatapu atu ...

Sea Komiti Kakato: ‘A e me’a fakalotofalé, faka-Fale Aleá. Me’a mai.

Semisi Fakahau: Fakatapu atu ki he Feitu’una ‘Eiki Sea, fakatapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga e Hou’eiki Nōpelé pehē foki ki he ‘Eiki Palēmiá mo e Hou’eiki Minisitā pea pehē foki ki he Hou’eiki Fakafofonga e Kakaí. Kae ‘atā pē ke u ki’i pou pou atu te u ki’i tokoni atu pē heni he ko u pou pou lahi ‘aupito ki he Fakafofonga Fika 4 ‘o Tongatapu 4. ‘Oku, ko e, ko e ongo e motu’á ni ‘oku, kapau ‘e to’o ‘e ta’ofi e kakaí ke ‘oua e ‘omai ‘enau ngaahi *view* fakapolitikalé te nau talamai ke ‘oua toe ‘asi ange ha taha ‘o ‘oange ‘o fakataha mo nautolu. He ko e konga ko iá ia ko e me’a ia ‘oku hangē ko ē na’e ‘ohake he Fakafofonga Fika 4 ko e konga ia ‘oku ...

‘Eiki Minisitā Lao: Ki’i tokoni atu pē Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Minisitā Lao.

‘Eiki Minisitā Lao: Ko ‘eku tokoní pe ‘oku ma’u ai ha tangikē vai he me’a fakapolitikalé ke nau inu ai.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito. Ko u ‘ilo’i pē ‘oku ...

Semisi Fakahau: Sea tuku pē ki he ‘Eiki Minisitā ke ne ...

Sea Komiti Kakato: ...kehekehe e anga e *opinion* ...

Semisi Fakahau: ...fakakaukau’i e me’a ko iá ka ko e ...

Sea Komiti Kakato: Ka ‘oku tonu pē ke faka’apa’apa pē feme’a’akí ko e ‘uhingá ...

Semisi Fakahau: Ko ia he ko e ...

Sea Komiti Kakato: ... ‘oku me’a mai e kakaí e ‘uhinga e fiema’u ko e ‘uhinga e fatongia ‘oku fai ‘i Fale Aleá.

Semisi Fakahau: Ko ia, ko e ...

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga kuo mahino kiate au e me’a ‘oku ke me’a ki aí. Ko e me’a ia ‘oku fika ‘uluaki ki he ngaahi ‘a’ahí ko e fokotu’u mai ‘i he ngaahi vāhenga ‘oku mou fakafofonga’í ‘a e ‘ū me’a fakapolitikalé. Ko e hā leva ho’o fale’i kia nautolu e fakangatangata ‘o ‘etau ngāue faka-Fale Aleá?

Tokanga Tongatapu 8 ke fa’u ha *format* ke fakahoko’aki Lipooti ‘A’ahi Faka-Fale Alea

Semisi Fakahau: Sea ko e, ko e, kuo ‘osi fakahoko mai pē ‘i he’eku, na’e ‘i ai ‘eku lipooti kimu’a ‘a’ahi faka-Fale Alea na’e ‘omai ai ‘a e hoha’a ‘a e kaingá ki he *campaign* ‘aki ‘a e pa’anga ko ia ‘a e, ‘a ‘enau pa’anga tukuhaú pea na’e ‘i ai foki ‘a e feme’a’aki ai ‘a e Fale ni. Ka ko hono mo’oni ‘ona ko e ngaahi me’a pehē ‘ikai ke lava ke ta’ofi he kaingá hono tukuange mai honau lotó. Pea kapau ‘e ‘omai honau lotó ‘oku me’a, ngaahi me’a fakapolitikalé he ‘oku nau loto foki ke ‘omai ‘o a’u mai ki he Fale ko ení ...

<002>

Taimi: 1145-1150

Semisi Fakahau: ... he ko e Fale ko ení ‘oku fekau’aki ia mo e politikale, pea ko e kau Fakafofonga kātoa ‘oku toe fekau’aki pē mo e ngaahi me’a fakapolitikale tukukehe ‘a e lao ia mo e ngaahi me’a pehē ‘oku mahino ‘aupito pē mo ia. Ka ko hono mo’oni ‘e hangē kiate au ko e me’a ko ē ‘oku mahu’inga ia ko e founa lipooti mai pea ko e me’a ia na’a ku toutou ‘ohake pē ko e me’a mahu’inga ‘e 2, pea ko e ‘uluaki ‘oku ou toutou ‘ohake ma’u pē ke ‘i ai ha *template* ‘o ‘asi ai ‘a e *format* totonu ki he fakahoko mai ko ē ‘o e lipooti ke ngāue’aki ‘e he kau Fakafofonga, koe’uhí ke fekau’aki hangatonu pea mo e teuteu ko ena ki he ‘o e patiseti ke tokoni ia ki he kau ngāue ko ē ‘a e Pule’anga, Fale Pa’anga, ke fakafaingofua kia kinautolu ki hono fakakau e ngaahi fiema’u ko ē vivili ‘a e kāinga ki hono fokotu’utu’u ko ia ‘o e patiseti.

Pea ko ení ‘oku hanga hake e ngaahi me’a ko ia fakapolitikale fēfē ke ‘asi mai ai ‘a e ngaahi konga ki he ngaahi me’a fakapolitikale, ‘uhi ke fakamavahevahe’i ia pē ko e ha ha toe me’a ‘oku hangē ko e mo’ui lelei pē ko e ha ha ngaahi fokotu’utu’u ko ē ‘e tokoni kia kinautolu ‘a ē ko ē ‘oku nau hanga ko ē ‘o to’o ‘a e ngaahi me’a ‘oku ‘asi ‘i he lipooti ‘o ngāue’aki ke ‘aonga ki he kāinga. Pea ko e me’a ‘e taha ‘oku fu’u fiema’u lahi ‘e he kāinga ke nau ‘ilo e taimi ko

ē ‘oku toe a’u atu ai ko ē ‘a e kau Fakafofonga ko ē ‘o fakataha pē ko e ha koā e me’a na’e fai ki he me’a ki he’enua ngaahi fiema’u ko ē, ‘a e fiema’u ko ē.

Kaekehe ko e ki’i fie pou pou pē ia ki he Fakafofonga Fika 4, pea kapau ‘oku ‘ikai ke liliu ‘a e ngaahi me’a, ‘a e kapau ‘oku fu’u fiema’u ia ke liliu ‘a e ngaahi me’a ko eni ke ta’ofi, pea na’a ‘oku sai Sea ke tau tali ā e ‘ū lipooti kātoa ‘uhi kae tuku pē ke fakalongolongo pē ‘ū lipooti. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito. Hou’eiki kuo mahino kia au ‘a e feme’a’aki ia, ko e me’a pē ‘oku mahino kiate au kuo vaeua ‘i he taimi ni ‘a e faka’uhinga ke to’o pea ‘oku tali ‘e he Fakafofonga ha’ana ‘a e lipooti ke tuku pehē pē ai, kiate au mou toe faka’uhinga pea te tau ō tautolu he hala fononga kehe ‘oku ‘ikai ke kau ia ‘i he ‘uhinga ‘o e ‘a’ahi faka-Fale Alea ‘i he lipooti ‘o e ‘a’ahi.

Kiate au ko e aofangatuku ki he feme’a’aki ‘oku mou fai pē ko e ha e tukua holo ‘i he fakangatangata pē ‘i he Tu’utu’uni fika 20 ‘o ‘etau Tohi Tu’utu’uni, pule pālōti pē tali pē ta’etali he ‘oku fakalongolongo e tu’utu’uni ‘oku ‘ikai ha tautea ia ki ha lipooti ‘oku ‘ikai ke tali hono pālōti. Ka ko ‘eku ‘uhinga pehē mahu’inga e fakalotofale ‘o e Fale Alea.

Ka ko e ‘ū me’a kātoa ki he me’a ‘oku fai ki ai ho’omou feme’a’aki ‘e toki tuku ia ki he Sea ‘o e Fale Alea mo e Kalake ke fokotu’utu’u ‘a e anga ha toe fa’unga ke tau tali ai ha ‘ū me’a fakapolitikale mo e fiema’u vivili ‘o e ‘uhinga ‘o e ‘a’ahi faka Fale Alea, ko e ‘uhingá fa’a fai ai ho’omou feme’a’aki ‘o fetō’aki ai e Fale ni. Taimi ‘oku me’a ai ‘a e Sea pea ke me’a ki lalo Fakafofonga ko ‘etau Tu’utu’uni ia ‘a e anga ‘o e fakataha, me’a mai.

Mo’ale Finau: ‘Eiki Sea tapu mo e Feitu’una fakamālō atu ‘i he kātaki kuo fai ‘e he Feitu’una ki hono leva’i hotau Fale pea ‘oku mahu’inga ia ‘Eiki Sea he’etau, ko ‘etau kolosi mai ‘i he fa’ahinga fetaulaki’anga ko eni ‘o e taimi ‘oku fiema’u e taukei pea ‘oku ou fakamālō atu ki he Feitu’una.

Fakama’ala’ala Ha’apai 12 ki he founa na’e fakahoko ‘aki ‘ene ‘a’ahi

‘Eiki Sea ‘oku ou tu’u pē au ke u ‘oatu e ki’i fakakaukau ko eni ko hono mo’oni ‘Eiki Sea ‘i he ‘a’ahi ‘a e motu’a ni ne u fepaki pea mo e ngaahi, pea mo e ngaahi fakakaukau fakapolitikale ‘i hono ‘omi hoku vāhenga talu pē eni mei he 2010 ‘o faai mai, faai mai ‘Eiki Sea pea a’u ki he tu’unga ne u nofo ‘o fua tautau ‘Eiki Sea, ‘a e mahino pea mo e ngaahi fāliunga ‘o taimi pea mo e politiki, mo ‘ene ‘aonga fuatautau pea mo e ngaahi me’a ‘oku ‘ikai ke fu’u ha’i ki he politikale.

Pea a’u mai ‘Eiki Sea ki he vaa’i taimi te u ‘oatu pē fakanounou ne u fakahā hangatonu pē ki hoku kāinga ‘i he taimi fo’i ‘a’ahi eni ‘e 2 ne mau ...

<005>

Taimi: 1150-1155

Mo’ale Finau: ...lava atu ai mo e ‘Eiki Nōpele na’a mau hanga ‘o tautau e politiki ‘i he ngaahi feitu’u ia pē ko loto tahi, pē ko ha feitu’u ka mau tui homau teunga na’a mau fakahingoa te u toki lipooti ki ai ‘Eiki Sea na’e ui pē ia he ‘Uluaki Fā ko e langa fonua. Ka e tuku mu’a ke u ‘oatu e fakakaukau ko eni ‘Eiki Sea telia na’a siva e ‘amanaki ‘a e kāinga ‘o e fonua mo e kakai ‘o Tonga. Ko ‘eku ‘uhinga ko ē ki he siva e ‘amanaki ‘Eiki Sea he ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi

fakakaukau pea mo e tui 'a e ni'ihī tokolahi he fonua ni kau pē mo e motu'a ni 'Eiki Sea, ko e politikale 'oku tautau ai 'Eiki Sea 'a e me'a kotoa pē kau ai 'a e fakalalakalaka. 'Oku ou tui 'Eiki Sea he 'ikai ke tau lava tautolu 'o fakatalatala 'a e tangikē vai pē ko e tanu hala mei he *politics*, 'ikai ke u tui 'e lava 'o fakatalatala 'Eiki Sea. Pau te tau foki ki he *definition* 'o e *politics* me'a pē ia 'a e Feitu'una ko e ngaahi *activity* 'oku ha'i tonu 'i he *governance*, pule'i 'o e fonua.

'Eiki Minisitā Ako: Fakatonutonu Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Ako: 'Oku 'ikai ko e langa fakalalakalaka 'oku *hang* kātoa mei he politikale 'oku 'i ai e tafa'aki fakalotu, 'oku 'i ai 'a e langa fakalalakalaka ai, 'oku 'i ai e tafa'aki fakaako 'oku 'ikai ko e politikale ia, 'oku 'alu mo e langa fakalalakalaka ai, 'ai pē ke fakatonutonu atu na'a pehē ko e me'a kātoa pē ia 'oku ha'u mei he politikale mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Mo'ale Finau: Ko 'ete ma'u pē 'Eiki Sea 'a e fa'ahinga taukei mo e fa'ahinga maama e 'atamai tukuange e malanga ke lele he 'e a'u...

'Eiki Minisitā Ako: Sai pē tukuange ia 'e Sea 'a e malanga kae 'ai pē he mo'oni, 'oua 'e 'ai ke tataki hala'i e Fale ni pea mo e kakai 'o pehē ko e politikale 'a e kātoa e me'a kātoa ko ē 'e ala ma'u e lelei mei ai.

Mo'ale Finau: 'Eiki Sea 'oku te'eki ke u a'u au ki he ako, te'eki ke u a'u ki he pa'anga.

'Eiki Minisitā Ako: 'Ikai, ko e fo'i *statement* Sea, ko e fakatonutonu ia.

Sea Komiti Kakato: 'Oku tonu e fakatonutonu Fakafofonga.

'Eiki Minisitā Ako: Ko ia Sea mālō ia.

Sea Komiti Kakato: Tonu 'ikai ko e me'a kotoa pē 'oku tau mo'ui he politikale.

Mo'ale Finau: 'Eiki Sea 'oku te'eki ai ke u pehē atu.

Sea Komiti Kakato: 'Oku 'ikai ha me'a 'e haohaoa, ko e mafai pule pē.

Mo'ale Finau: 'Oku te'eki ke u talaatu ko e me'a kotoa pē 'oku tautau he politiki. 'Oku kamata 'eku malanga 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Ako: Sea 'oku ou kole ki he Fakafofonga 'ai ki he miniti na'a ne me'a'aki, na'a ne pehē ko e politikale kātoa mei ai 'a e langa fakalalakalaka.

Mo'ale Finau: 'Oku tautau ai he politiki. 'Oku tautau e me'a kotoa pē he *politics* 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Tonu e fakatonutonu, ka ke me'a mai koe Fakafofonga.

'Eiki Minisitā Ako: 'Io 'ai ke mahino kapau pē kapau 'e me'a pea 'ohake e miniti lau hangatonu mai ki ai e me'a na'e me'a ki ai ko e 'uhinga ia 'o e fakatonutonu.

Mo‘ale Finau: Pea ko e hā hano hala ‘eku pehē atu ‘oku tautau e me‘a kotoa pē.

‘Eiki Minisitā Ako: Ko e ‘uhinga ia e fakatonutonu na‘e toki ‘oatu ‘o tali ‘e he Sea.

Mo‘ale Finau: Ko e *opinion* ia ‘a‘au.

‘Eiki Minisitā Ako: ‘Oku ‘ikai ko ha *opinion* na‘e tali ‘e he Sea ko e tu‘utu‘uni ia te ke toe fakahalaki ‘e koe?

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga he‘ikai ke u toe... tonu e fakatonutonu ‘a e ‘Eiki Minisitā Ako, ‘ikai ko e me‘a kotoa pē ‘oku fua tautau he politikale, hala ia.

Mo‘ale Finau: Ko e hā ha me‘a ‘oku ‘ikai ke tautau he *politics*?

Sea Komiti Kakato: Ko e mafai pule pe ia ‘i ha tu‘utu‘uni...

‘Eiki Minisitā Ako: Sea kole atu ki he Fakafofonga ke talangofua ki he tu‘utu‘uni ‘o fakaongo atu ki he Feitu‘una.

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole pē Sea.

Mo‘ale Finau: Sea tuku mai ‘eku taimi ‘a‘aku ka u hoko atu ai ki ha me‘a kehe.

Sea Komiti Kakato: Mavahe koe mei he faleako he ko e ‘uhinga he ki‘i fihia, he ‘oku fakafa‘ahinga ‘a e politikia ia ‘oku lahi ‘aupito hono fa‘unga.

Mo‘ale Finau: ‘Eiki Sea fakamolemole tuku mai mu‘a ke ‘oatu ‘eku faka‘uhinga.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku tonu e fakatonutonu.

Mo‘ale Finau: Ko ‘eku faka‘uhinga ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Me‘a mai.

Mo‘ale Finau: Mālō, ko ‘eku ‘uhinga ‘eku faka‘uhinga ‘Eiki Sea kapau te tau talanoa ki he pa‘anga ‘a e fonua ‘oku tautau ia ki he *politics* ka tau talanoa ki he tangikē vai ka tufa ‘e he paati ko ē ‘oku nau pule‘i e silini ‘a e tangikē vai ki he kakai pē ‘enau paati ko e me‘a ia ‘oku ui ko e tautau pē ki he *politics*.

‘Eiki Minisitā Ako: ‘A ia Sea ‘e to‘o mai ā ‘a e ‘ū tangikē vai ia ‘oku ‘oange ki he Fakafofonga ke ne tufa ‘o kapau ‘oku ne pehē pē ko e me‘a ‘a e Pule‘anga.

Mo‘ale Finau: Sea ko e me‘a kehe ia.

‘Eiki Minisitā Ako: Ko e fo‘i me‘a pē ia na‘a ke ‘osi me‘a mai‘aki ko e me‘a pē ‘a e Pule‘anga...

Mateni Tapueluelu: Sea ke u ki‘i fakatonutonu pē Sea ‘uhinga ko e me‘a ko ē na‘e me‘a mai‘aki he Minisitā Ako ‘oku ‘ikai ke pehē pē ia na‘e me‘a mai‘aki he Minisitā ‘Ekonōmika

ko e ngaahi tangikē vai 'oku 'ave ia ki he kau pule fakavahe mo e kau 'ofisa kolo 'oku 'ikai ke toe 'omai ia ki he kau Fakafofonga, pea 'oku ki'i hā faikehe ia kia mautolu he taimi ni Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō

Mo'ale Finau: Mālō, Sea kapau na'e tuku pē mu'a 'Eiki Sea 'eku miniti 'e 10 ke 'oatu mu'a 'eku fakatātā pea kapau 'oku hala, me'a hake leva e tokotaha ko e fale tipeiti eni 'Eiki Sea 'o 'omai 'e ne faka'uhinga kae fanongo e kakai 'o e fonua. Ko e 'uhinga ia...

'Eiki Minisitā Ako: 'E Sea, ko u kole fakamolemole atu 'oku ou kole pē ki he Fakafofonga ko e 'uhinga ia 'eku fakatonutonu, 'o kapau 'oku pehē 'oku hala pea kapau 'oku tali 'e he Sea 'oku tonu ke ke tali pea ke 'unu atu ki ha topiki 'e taha ko 'etau tu'utu'uni ia Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: Mo'oni 'aupito e 'Eiki Minisitā Ako Fakafofonga ko e fakatonutonu ki taimi ha'o me'a 'oku ke tali mai ki he tu'utu'uni 'a e Sea 'oku ke malanga mai kiate au. Ko e me'a ko ē ki ho'o me'a 'o pehē 'oku fanongo mai e kakai 'ai ke fakangatangata 'a e tu'utu'uni 'o e 'uhinga 'a e Fakafofonga ko e Fale Alea eni.

Mo'ale Finau: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko 'eku tali pē ha fakatonutonu 'oku ke me'a mai koe kiate au, ko e 'uhinga ia 'oku mou me'a mai ke mou fehu'i pē fakatonutonu kapau ko u fakahoha'a atu pē 'oku tonu e fakatonutonu...

<007>

Taimi: 1155-1200

Mo'ale Finau: Mālō Sea ko u tali ho'o..

Sea Komiti Kakato: ... ka 'oku 'ikai ke toe pehē ia 'oku fanongo mai e kakai. 'Oua 'e toe teke 'etau ngāue ke toe, lolotonga e tau'atāina ha kakai 'oku 'ikai ke nau kau nautolu ko e tu'utu'uni pē ia 'a e Falé ni.

Mo'ale Finau: Mālō Sea ko u tali 'e au ho'o tu'utu'uni, mālō.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai.

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole ki'i kole pē ki he Fakafofonga pē 'e laumālie ki'i tokoni sekoni 'e 30 pē Sea. Fakamolemole pē Feitu'una Sea, ko e sea faingata'a 'oku ke me'a ai. Ko e kole pē mu'a ke 'oatu e anga e fakakaukau kae toki aofangatuku e Feitu'una Sea, e fakakaukau 'oku pehē. Ko e anga ia 'emau fakakaukau Sea 'oku hanga 'e he politikale 'o pule'i e konga lahi 'o e mo'ui. Kapau te mou me'a atu ki he ngaahi Tu'utu'uni 'i he lotu he Konisitūtone, Tu'utu'uni ki he ngaahi feitu'u kehekehe, kau e lotu telē ko e fai tu'utu'uni 'a e Fale Alea ko e fai tu'utu'uni 'a e lao, ko e fai tu'utu'uni fakapolitikale. Ko e 'uhinga ia 'emau tui ko hai 'oku ne pule'i 'a e mafai lahi taha e fakapolitikale, ko ia foki ia 'e lahi 'ene konga keke. Pea 'oku 'uhinga ia 'a 'emau hanga 'o tukuange, ke ongo mai 'a e le'o 'o e kakai, maama, sivilaise pea 'oku mau faka'amu pē Sea 'e hanga 'e he Fale ko eni, 'o tali he ko e Fale maama Sea. Mālō 'aupito Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito Fakafofonga.

Mo'ale Finau: Sea kole fakamolemole atu ki he Feitu'úna na'a 'oku ngali talangata'a...

Sea Komiti Kakato: 'Ikai, me'a mai pē koe he ko ho'o pehē pē kuo fe'ungá mo 'etau taimi, fai leva e tu'utu'uni ...

Mo'ale Finau: Ko e fakamalanga 'a e motu'a ni 'Eiki Sea 'oku ou tui au ki he me'a ko eni 'oku 'omai 'e he Minisitā Lao. Ko hono 'uhinga ia na'a ku pehē atu 'anenai ne u 'alu ki Ha'apai 'o fakamatala 'i Ha'apai tuku ha ngaahi me'a ha ngaahi *issue* 'oku ha'i fakapolitikale, ki he fili mo e 'ai fakapaati mo ha me'a tuku 'i tu'a. Ko 'eku 'uhinga 'aku 'Eiki Sea he 'eku 'oatu 'i heni, ke tau hanga pē mu'a 'o tukuange 'a e tau'atāina pē 'a e kakai, he ko e me'a fakafo'ituitui pē 'a e Fakafofonga 'ene 'alu ki hono vāhenga, ke 'omai 'a e *view* tau'atāina. Taumaia ni 'Eiki Sea ko si'enua tangi mai ki he Fili fakalūkufua ko ha lao, ko e 'ave pē ki he Pule'angá 'o 'atu 'o tuku ki he faha'i ko ē, he 'oku pule e Pule'anga 'o e 'ahó.

Ko 'eku poini 'aku, ke tau kei faka'apa'apa'i pē 'e a tau'atāina 'a e kakai ke 'omai 'enau *view* pē 'oku *politics* pē 'oku 'ekonōmika pē 'oku hā. 'E fu'u matu'aki fakatu'utāmaki 'Eiki Sea kapau te tau hanga 'o faka'asi atu he Fale maama, Fale fakapolitikale ko eni, ke tau hanga 'o fakangatangata ha fa'ahinga totonu fakapolitikale. Taumaia ni ko 'enau tu'utu'uni mai 'e hoko ko e lao.

'Eiki Minisitā Lao: Ki'i fehu'i pē Sea.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai.

'Eiki Minisitā Lao: Na'a ke tali pē Fakafofonga 'a 'etau 'A'ahi kimu'a he patiseti, koe'uhi ke lava fai ha tokoni'i ai e kakai ?

Mo'ale Finau: 'Io, tali pē 'oku 'ikai ko ha *issue* ia mo e me'a ko eni 'oku tau talanoa ki ai. Ko 'eku poini 'aku Sea, kapau 'oku talamai 'e he vāhenga 'oku mau fokotu'u atu ke fili fakalūkufua, Hou'eiki 'oku 'ikai ke ai hano palopalema 'ona. Taumaia ni ko ha lao, ko e 'omai pē 'enau faka'amu. Pea mo e taha 'Eiki Sea 'oku 'ohake ma'u pē heni, ko e hā 'a e kaungā 'a e fo'i fokotu'u ko ia ki he tufa tangikē. 'Oku kaunga 'Eiki Sea, he 'oku tui e kakai, ka fai e fo'i me'a ko iá, 'e *fair* ange e tufotufa mo e ngaahi me'a pehē. 'A ia ko e ha'i ia 'a e 'ekonōmika ki he politikale.

'Eiki Minisitā Ako: Sea,.. ki he Fakafofonga Sea, 'osi pē 'ene talamai 'e talangofua ki he fakatonotonu na'a ne fai 'anenai toe afe mai pē ki he fo'i me'a tatau. 'E tuku ā ia to'o ā 'a e ngaahi lao ia ko iá, ...

Mo'ale Finau: 'Eiki Sea ko 'eku fehu'i pē 'aku Sea, 'oku kau mo ia he me'a na'a ke tu'utu'uni ki ai 'eku fo'i sētesi ko ia ...

'Eiki Minisitā Ako: 'A e politikale mo e me'a...

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki kuo mahino kia au ia 'a e me'a 'oku fai ai e feme'a'aki.

'Eiki Minisitā Ako : Ko u kole atu au foki mai ki he Lipooti 'a Tongatapu 4 ka tau tali ā he ko u tui kuo 'osi lahi 'a e feme'a'aki ki ai. Toki malanga koe ho'o lipooti, mālō Sea.

Mo'ale Finau: Mālō 'aupito Sea kuo mahino pē me'a 'oku talaatu. Ko 'eku kole pē 'aku ia kapau 'oku ai si'a fiema'u 'a e si'i kāinga faka'ofa mo e anga 'enau fakakaukau, tuku pē ke tafe, tuku pē ke tafe mai.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Sea ko 'eku ki'i tokoni atu pē Sea kātaki.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Tapu pē ki he Sea kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki. Sea ko e me'a ko ia na'e me'a atu 'aki 'e he Minisitā Lao ko e fale'i pē ia. 'Ikai ke 'i ai ha lao ia ke ne ta'ofi pea ko ena 'oku 'ikai ke loto ki ai 'a e Fakafofonga ia, ko ia pē. Ko e anga pē ia e fale'i pea 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia ke ne ta'ofi 'oku 'ikai ke loto e Fakafofonga ia ke tuku. 'Oku 'ikai ko ha me'a ia ke toe fu'u malanga'i lōloa mo me'a he 'oku mahino pē ia ka tau tali ā 'etautolu 'ene lipooti, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō ko e 'u me'a kātoa ko eni ko ē 'oku fai ki ai 'a e feme'a'aki 'e tuku pē ia ki he Sea 'o e Fale Alea. Ke fai hano fakalelei 'ene Tohi Tu'utu'uni 'i he mafai 'o e Tu'utu'uni 20, konga 20 'ene Tohi Tu'utu'uni ke ne mafai ke fai ha 'A'ahi, toki fai hano fakalelei'i ai. Ka ko hono aofangatuku, 'oku ia tautolu pē Hou'eiki 'a e lelei hotau fatongia 'oku tau fuakava ai 'i he Fale Alea 'o Tonga ke fai mā'oni'oni 'ikai ke tau fai ha me'a 'i ha 'uhinga 'o e, ke ne 'eke ai 'etau fai fatongia lelei. Kiate au...

Siaosi Pohiva: Sea fakamolemole...

<008>

Taimi: 1200-1205

Siaosi Pohiva: ... ki'i faingamālie. Tapu pea mo e Feitu'una Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki. Sea ko e fie poupu pē eni ia ki he ngaahi fakamalanga mei he tēpile ko eni, ko ena 'oku toe fakamahino mai pē 'e he Minisitā 'oku 'ikai ke 'i ai ha lao ia pē ko ha tu'utu'uni ke fakangatangata 'a e ngaahi me'a ki he lipooti, hangē ko ho'o me'a 'Eiki Sea te tau aofangatuku pē ki he pālōti. Ko e pōini 'oku ou fie tokoni ai Sea 'oku mahu'inga ke 'oua 'e fakangatangata 'a e fiema'u 'a e kakai 'oku 'omai pē 'oku fakapolitikale pē 'oku faka'ekonōmika pē ko e hā pē ka ko e ki'i faingamālie ko eni e 'A'ahi Faka Fale Alea ko e faingamālie ia 'o e Falé ke nau me'a atu 'o talanoa mo e kakai pē ko e hā pē ha'anau fiema'u 'e 'omai 'oku mahu'inga ke 'omai ke tau fanongo ki ai ko e me'a ia 'a tautolu ke tau tali pē 'ikai ko ia Sea ko e ki'i tokoni pē ia 'oua mu'a te tau fakangatangata pea ko u poupu pē au ki he lipooti ko eni 'a e Fakafofonga Fika 4.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito Fakafofonga.

Siaosi Pohiva: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mahino kiate au ko e 'ū me'a kātoa 'oku fokotu'u he 'ū me'a ko eni 'e fai pē ngāue ki ai 'a e fa'unga 'o e Fale ni mo e tu'unga 'o e mafai 'o e fonua mo e Pule'anga 'i he liliu 'i he makatu'unga hono tālanga'i 'o e fatu 'o e lao 'e makatu'unga ia mei he Fale ni.

Minisitā Fefakatau'aki: Sea ko u tu'u pē au ke poupu atu ki he Fakafofonga Fika 4 ke tali e lipooti. Pea mo e 'amanaki lelei pē 'i he lau 'a e motu'a ni he ko e taha eni 'a e kau Mēmipa ke

fakatokanga'i atu pē ke kau pea mo e pou pou lahi pē ki he lava 'o fakahoko e ngaahi me'a 'oku fiema'u 'e he vāhenga.

Sea na'e tokanga e Fakafofonga he'ikai ke kau atu ki he ngaahi fakatahá ka 'oku ko e toka'i lahi 'a e motu'a ni 'a e fakataha pea mo e ngaahi talanoa na'e fai he Fakafofonga pou pou atu Sea ki he lipooti.

Sea Komiti Kakato: Mālō tau pāloti.

Tokanga Minisita Polisi ki he taimi 'e tali ai 'a e Lipooti 'a Tongatapu 4

'Eiki Minisitā Polisi: Sea kātaki pē Sea ko e ki'i fehu'i pē nounou 'aupito Sea. Ko 'eku ki'i fehu'i pē 'a'aku ia hangē ko eni ko ē ko 'etau tali ko ē 'a e lipooti ko ē pea mo hono ngaahi naunau ko ē 'oku 'omai 'Eiki Sea ka 'i ai ha tu'utu'uni kuo fakahoko 'e he Fale ni kuo pau ke fai 'e he Pule'anga. Ko e ko e ki'i me'a pē ia 'oku fai ki ai e tokanga ko e ngaahi fokotu'u ko eni ko ē mo e ngaahi me'a ko ē 'oku fokotu'u mai he lipooti ka 'oku 'i ai ha fokotu'u kuo tali 'e he Fale ni kuo pau ke fai e ngāue ki ai ka ko 'eku lave'i 'Eiki Sea 'oku ai e halanga fononga e ngāue 'a e Fale ni ki he fiema'u vivili mo e ngaahi fokotu'ú 'oku ngata e ngaahi fokotu'u 'i 'Akosi. 'Oku 'atā ke fokotu'u mai ha fa'ahinga me'a pē fakapolitikale ka ko e 'uhinga pē 'eku lave'i atu ki ai ko hono fio e me'a ko eni 'Eiki Sea ko 'eku ki'i fehu'i pē ia pē ko 'etau tali ko eni pē ko 'etau ta'etali ko e hā e ola 'ene uesia ai e kakai 'o e fonua Sea. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā. Tau liliu 'o Fale Alea.

(Pea na'e liliu 'o Fale Alea pea me'a hake ai pē 'a e 'Eiki Sea Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki kole atu ke toloi e Falé ki he 2:00.

<009>

Taimi: 1400-1405

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Tokoni Sea e Fale Aleá. (Lord Tu'iha'angana)

(Pea ne me'a mai 'Eiki Tokoni Sea, Lord Tu'iha'angana ki hono me'a'angá.)

'Eiki Tokoni Sea: Mālō e laumālie Hou'eiki, hoko atu 'etau ngāue he Komiti Kakatō. Liliu e Fale Aleá 'o Komiti Kakato.

(Na'e liliu 'o Komiti Kakato.)

Sea Komiti Kakato: Kole pē ke u hūfanga he ngaahi tala fakatapu talamu'aki he Tokoni Sea e Fale Aleá mo e lotu lelei 'aneuhu. Hou'eiki mālō homou laumālie. Talitali lelei kimoutolu ke hoko atu e feme'a'akí. Tau kei 'i he 'asenita fika 6 he 6.1 ko e Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea Tongatapu Fika 4. Me'a mai Fakafofonga 'Eiki Nōpele Ha'apai.

Lord Tu'iha'angana: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea pea tapu mo e Hou'eiki Komiti Kakatō laumālie ki he ho'ataá ni. Fakamālō 'aupito he ma'u e ki'i faingamālié fai atu pē ki'i pou pou nounou pē Sea mo e fakahoha'a 'i he lipooti ko eni. Ko u kole fakamolemole atu nau ki'i mo'ua pē ki'i fakataha na'e fakahoko pea na'a ku toki ma'u mai pē 'a e kongā kimui e feme'a'akí Sea 'o mahino pē ki he motu'á ni. Na'e mahino pē hangē ko e, 'a e ki'i fetō'aki e

Hou'eikí he lipootí hangē ko e 'omai ngaahi fiema'u vivili pea mo e toe 'omai e ngaahi fiema'u fakapolitikalé.

Ka 'oku mo'oni pē foki Sea hangē pē foki Sea hangē pē ko e natula 'a'ahi e Hou'eiki Fale Aleá ko e ngaahi me'a kotoa pē pea hiki mai 'i he fa'a fakatahá 'o lipooti mai ki he Fale Alea 'o Tongá. Kae kehe kuo 'osi fai ki ai e feme'a'aki ia 'a e Hou'eikí 'o vete atu e ngaahi me'a 'e ni'ihi ka ko u tui 'Eiki Sea 'oku, ko e motu'á ni ia 'oku 'i ai e poupou ia ki he ngaahi me'a ko eni 'oku, 'e fekau'aki mo e lipootí. Angamaheni pe ia e ngaahi lipooti ki he ngaahi fiema'u vivili ko eni kuo 'osi 'ohake lipootí pea ko u poupou atu ke fai ha ngāue ki he, ki ha ngaahi me'a 'e lava pea pehē pē foki ki he ngaahi me'a fakapolitikalé Sea.

Hangē pē foki fa'a 'omai pē pea, 'a ia ko eni 'oku fa'a fai e fetō'aki 'a e Falé hangē, he 'oku mahino foki Sea ko e 'omai ha ngaahi kaveinga pehē tautefito ki he ngaahi me'a fakapolitikalé 'e mahino ...

<002>

Taimi: 1405-1410

Lord Tu'iha'angana: ...leva 'a e tu'unga 'oku tau 'i ai 'i he Fale Alea he 'oku 'i ai 'etau tui fakapolitikale 'oku kehekehe 'etau tui fakapolitikale 'Eiki Sea, neongo 'oku tau ngaahi tēpile ko eni 'oku tau 'i ai ha ko e taimi 'e 'omai ai ha ngaahi me'a fekau'aki mo ha ngaahi me'a fakapolitikale kuo pau ke mahino leva ia te tau tu'u tautolu he fa'ahi ko ē 'oku 'i ai 'etau tui tautefito ko e ha e kaveinga ko ē 'oku fokotu'u mai.

Pea 'oku fiema'u pē ia hangē pē 'oku fiema'u pē ke tau toka'i e me'a 'oku 'omai 'i he ngaahi lipooti he ko e le'o pē ia 'o e kakai 'i he ngaahi fakataha, ka 'i he taimi tatau pē Sea, hangē pē ko 'eku fakatata pē 'aku ki he'emaui 'a'ahi atu ki Ha'apai, na'e 'i ai 'a e kolo ia na'e 'ohake ai 'a e me'a ko eni fekau'aki mo efili 'apē, ki he Hou'eiki Nōpele. Pea ne meimei houa 'e taha pē 'ova ai ne hanga 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o fakamahino 'a e tūkunga mo e 'uhinga mo e ha fua e me'a 'oku 'i heni ai, 'uhinga he 'oku takitaha 'i ai pē 'ene 'uhinga ki he 'ū me'a fakapolitikale.

Ka 'oku ou tui kuo mahino ia, ka 'oku ou tui ko hono 'omai pē eni ko hono 'omai 'ona he mahino pē ia pau ke 'omai e me'a ia na'e 'ohake he, pea 'oku tau fakataha 'a'ahi Fale Alea kotoa pē ngaahi ta'u ko eni 'oku tau 'i heni ai 'Eiki Sea, 'oku tau 'i he tokotaha kotoa pē 'oku mei me'a atu 'i he 'a'ahi faka Fale Alea, pea ko ena ko e fai pē fakataha pē 'oku toko 8 pē toko 12 pē toko fiha, ngaahi 'uhinga kehekehe pē ia, pea 'ohovale ia kuo tau ki'i he hake ha tokotaha 'o 'ai mai ene fo'i fokotu'u, fokotu'u atu ke fili e Palēmia, pea 'osi pē pea 'oku lekooti mai pē ki heni, ka ko hono mo'oni Sea, ko e lipooti pē eni pea 'oku 'omai e ngaahi fiema'u vivili, pea 'oku 'omai mo e me'a ko eni 'oku tau fetō'aki ai he 'oku 'i ai 'etau ngaahi tui kehekehe 'atautolu pea 'oku 'ikai k ha issue ia ke alea'i he taimi ko ia, pea 'oku 'i ai 'a ia ko e me'a ia 'oku fa'a fai ai e fetō'aki he Fale, ka ko hono mo'oni 'oku 'i ai e ngaahi me'a mahu'inga ia pea 'oku tau tali pē 'o tuku atu, hangē pē ko e founa ngāue 'a e Fale 'oku fa'a fiema'u mai ia mei he Pule'anga he taimi 'e ni'ihi 'a e ngaahi 'a'ahi lipooti 'a'ahi fa'a tokoni ki he'enau fa'u 'a e lipooti mo e me'a, 'a e 'enau 'a e patiseti mo e ngaahi me'a pehē.

Tali ke paasi e lipooti he oku 'i ai e ngaahi fiema'u ke tokangaekina.

Ka ko e poupou pē 'a e motu'a ni kae hangē ko e fetō'aki 'oku ou tui ko e 'omai pē 'o tau tali pē he 'oku 'i ai e ngaahi me'a ia 'oku tau loto kātōa ki ai 'i he ngaahi fiema'u vivili, pea 'oku

'i ai e me'a ia 'ok tau fetō'aki kitautolu ia ko e'uhinga he 'oku kehekehe 'etau tui fakapolitikale, pea na'e malava pē ia kapau na'e lava ke fakamaama atu he ko e ngaahi me'a ko ē fekau'aki mo e ngaahi fili ko eni mo e ha fua 'oku 'omai ko eni Sea, kapau na'e pehē atu pē ia, 'oku, ngaahi liliu lahi ko eni 'e makatu'unga ia 'i he liliu fa'u 'a e lao 'o liliu, ka 'i he tu'u 'i he taimi ni, mahalo 'oku 'ikai ke u ma'u 'a e pou pou 'a e tokolahi 'i he Fale Alea ki he ngaahi 'uhinga ko eni, 'a ia 'oku mahino pē 'e toki 'i ai hono taimi he ko e ngaahi me'a kotoa he liliu ko eni fekau'aki mo e ngaahi me'a ko eni ko e lao, pea kapau 'oku te mahu'inga'ia ha me'a ke liliu fakapolitikale mo e ngaahi me'a 'oku 'omai neongo 'oku tau toka'i pē 'etautolu e 'omai he ko e founa pē ia 'etau 'a'ahi ko 'ene lea hake pē ha tokotaha mo ha me'a, 'oku tohi pea 'omai ko eni 'oku 'asi ko eni. Ka ko e ngaahi liliu lalahi kotoa pē 'oku fou ia 'i he lao pea 'oku lava 'o fa'u 'a e lao pea 'oku 'i ai 'a e ngaahi lao mahu'inga ia fekau'aki mo e ngaahi me'a ko eni fakapolitikale 'oku 'omai heni 'e toki malava pē ia 'i he ma'u e majority e Fale ko eni 'a ia ko ha Pule'anga, 'oku nau ma'u pea nau ma'u e pou pou kae malava 'o fakahoko.

Kaekehe, ka 'oku ou pou pou atu pē 'aku 'Eiki Sea ki'i ma'u mai pē ki'i 'a e ki'i fetō'aki ko ia 'i he kongokonga pehē 'a e līpooti, ka ko hono fakakātoa 'oku tau tali pē ke paasi atu 'a e līpooti ki he tūkunga faka 'e Fale Alea, he'oku 'i ai e ngaahi fiema'u ia he, tau loto tautolu ke si'i fai hono tokangaekina pea fakahoko, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito 'e 'Eiki Nōpele. Ko e mahu'inga ia 'a'ahi faka Fale Alea ko e ngaahi me'a 'oku fokotu'u 'i he 'a'ahi faka Fale Alea ke fakatokanga'i 'i he 'uhinga ko e mafai 'o e Sea 'o e Fale Alea 'i he tu'utuuni fika 20, me'a mai Vava'u 14 fengāue'aki mo e Pule'anga he fokotu'utu'u 'etau patiseti ki Fale.

Saia Piukala: Sea tapu mo e Feitu'una ...

Sea Komiti Kakato: Me'a mai.

Saia Piukala: ... kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Sea 'oku ou fokoutua hake pē motu'a ni Sea, mahino 'aupito pē 'a e issue ko eni Sea he fema'a'ki, pea 'oku ou tui pē Sea ko e fetō'aki ko eni 'a e Falé Sea ko e 'ikai ke 'i ai ha tu'utuuni pau fekau'aki pea mo e ngaahi issue.

Ko e mahino foki ia ki he motu'a ni Sea, ko e ngaahi me'a ko ia na'e fai ki ai 'a e fema''aki 'a e ngaahi fiema'u vivili mo e ngaahi me'a ke fakalalakaka ai 'a e nofo 'a e vāhenga na'e, 'oku 'osi mahino pē ia Sea 'oku 'ohake pē ia, pea 'oku taha he ngaahi 'asenita ia ngaahi me'a makehe 'oku fa'a 'ohake ai 'a e ngaahi me'a fekau'aki mo eni 'oku fai ki ai 'a e talanoa Sea 'a e ngaahi fiema'u fakapolitikale, pea 'oku ou tui ko e me'a 'oku mahino pē Sea...

<005>

Taimi: 1410-1415

Saia Piukala: ...he'ikai ke tau lava tautolu ia 'o fai ha ngāue ki heni ka ko e a'u mai ko ē 'a e le'o 'o e kakai ki Fale Alea ni ko e fale eni 'oku talanoa'i ai e me'a 'i he maama Sea pea ko hono fakatokanga'i ko ia Sea, he 'oku tui e motu'a ni ia 'e toki ai ha ngāue ia ki ai 'e fiema'u ha savea ia fakalukufua kae toki lava 'o fakakakato, pea 'oku ou tui Sea 'o hangē ko e feme'a'aki 'o kapau 'e ai ha tu'utu'uni pau ke fakamahino ki he kakai 'o e fonua he 'ikai ke toe 'omai ha ngaahi fiema'u pehe ni pea 'e faingofua e ngāue pea 'e 'ikai ke toe fai ha fekihiaki 'i he Fale 'Eiki ni. 'Oku ou mahu'inga'ia au Sea ke fakatokanga'i pē 'a e le'o 'o e kakai 'osi

fai pē ‘a e ngaahi fakamaama ia he ngaahi tafa‘aki ko eni Sea ka ‘oku ‘i ai pē ‘a e ngaahi faka‘amu ia ‘a e kakai ‘e ni‘ihi ke a‘u mai pē honau le‘o.

Tokanga ki he mo‘ua ‘ikai ke ngaue‘aki e leta.

Ko e ki‘i me‘a pē ‘e taha Sea ‘oku tokanga ki ai ‘a e motu‘a ni na‘e toutou ‘ohake ia he ngaahi lipooti ko e ‘isiū ko eni ki he *seat belt* pē ko e mo‘ua ko eni ki he leta. ‘Oku mahino ‘a e ‘ohake ko ē ki he holoki, ka ‘oku ou tui Sea ‘oku mahu‘inga ke ai ha tu‘utu‘uni pau ia ko e mo‘ua ko ē he leta ‘oku fiha? Ko e ta‘eleta ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha founga kehe ia Sea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha leta. Ko ‘e te ta‘etuī pē ‘a e leta ‘osi mahino. ‘E kehe ia Sea mei ha faka‘ilo ki ha hia ko e tā ‘e fakakaukau‘i ‘a e lahi ia ‘a e tautea he Fakamaau ‘e lahi e lavea ko e hā e me‘a na‘e fai‘aki e tā, ka ko e lahi ia e ngaahi ‘ohake he ngaahi me‘a ke ‘i ai ha tu‘utu‘uni pau ko e ta‘eleta pea ‘e fiha, kae ‘oua mu‘a ‘e fakahoko ki ai ki he Minisitā Lao ‘oua ‘e fakahoko ia ke pehē ko e mo‘ua ‘oua toe ‘ova he pa‘anga ‘e 500, kapau ko e mo‘ua he leta ko e pa‘anga ‘e 50 pē 100 ko ia. Pea ‘ikai ke toe ... he hangē ko eni ‘oku fetō‘aki e Fakamaau‘anga pehē he Fakamaau Polisi ia ‘e ni‘ihi ‘ikai ke toe ‘i ai ha‘anau toe mafai ke toe tukuhifo mei he 500. ‘Oku ou tui ko e ‘isiū lahi ia ki he fonua Sea ko e hā e tu‘utu‘uni ko e ta‘eleta ko e ta‘eleta ‘ikai ke toe ‘i ai ha toe talanoa ki ai, pea ko e ‘uhinga pē ia Sea e ki‘i me‘a ‘oku ou fakahoha‘a atu ai mālō e ma‘u faingamālie.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito Fakafongga mei Vava‘u ko u lave‘i Hou‘eiki kuo mahino lelei ‘aupito ka ko e me‘a pē ‘oku tonu ke mahino ‘i he tu‘utu‘uni ki he Fale Alea ‘a e ‘a‘ahi Fale Alea ‘oku kehe ‘a e ‘a‘ahi faka-Fale Alea ia mo e ngaahi ‘a‘ahi mo e ngaahi tu‘utu‘uni ‘a e ngaahi komiti tu‘uma‘u ngaahi *resolution* ngaahi tu‘utu‘uni e Fale ni ‘a ia ‘oku hangē ko e me‘a na‘e me‘a ki ai ‘a e Fakafongga Nopele ‘o Ha‘apai ko e ‘ū fatongia faka-Fakafongga pē eni ia ko e me‘a ‘oku fokotu‘u mei he kakai ke fakatokanga‘i pē ‘i he Fale mo e tokoni ke fai‘aki e fokotu‘utu‘u e ta‘u fakapa‘anga fo‘ou ha ngaahi fokotu‘u vivili ‘oku fiema‘u he Pule‘anga ko e tākaki‘anga ko e ma‘u‘anga tala lelei taha eni ki he Pule‘anga ki ha fokotu‘utu‘u ‘o e Fale Alea ‘o Tonga fakataha pē mo ‘enau ngaahi tu‘utu‘uni fakapotungāue ‘o e anga hono lave‘i hono vae e fatongia ‘a e Pule‘anga mo hono ngaahi tu‘utu‘uni. Kiate au ‘oku mahino lelei ‘a e me‘a ‘oku fai ai ‘a e feme‘a‘aki Kalake pālōti.

Ko ia ‘oku laumālie lelei ke tali e lipooti ‘A‘ahi Faka-Fale Alea Tongatapu Fika 4 kataki fakahā‘aki e hiki ho nima.

Paloti Lipooti ‘A‘ahi faka-Fale Alea Tongatapu 4

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Siaosi Pohiva, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma‘asi, Sione Vuna Fa‘otusia. Semisi Taelangi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo‘ale Finau, ‘Eiki Minisitā Mo‘ui, ‘Eiki Minisitā e *MEIDECC*, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa‘anga, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Fefakatau‘aki, Saia Ma‘u Piukala, ‘Eiki Nōpele Tu‘iha‘angana, Sea ‘oku loto ki ai ‘a e toko 16.

Sea Komiti Kakato: Mālō tali e lipooti ‘A‘ahi Faka-Fale Alea Tongatapu Fika 4. Kole atu Hou‘eiki ke tau foki ki he ‘asenita fika 4.1 na‘e tukuhifo mei he Sea Le‘ole‘o ‘o e Fale Alea. ‘A ia ko e Lao Fika 8/2021. Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ma‘u Mafai Vāhenga 2021 kole atu ki he faha‘i e Pule‘anga ke fai ha fakamaama faka‘atā atu Hou‘eiki toe ‘i ai ha me‘a ‘oku tokanga ki ai ‘atā pē ke mou feme‘a‘aki mo fehu‘i mālō.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō Sea tapu pea mo e Sea pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato 'Eiki Sea, hangē pē ko e ki'i fakamatala nounou fakama'ala'ala ne u fai he Fale 'anepongipongi. Ko e fo'i lao ia foki ko eni kuo 'osi fuoloa hono ngāue'aki mai 'a'ana. Ko e ki'i fakalelei pē ki ai ...

<007>

Taimi: 1415-1420

'Eiki Minisitā Pa'anga: ...'uhinga ko e, na'e fiema'u ia ke fakafaingofua'i ai 'a e anga ko ē founa ngāue. Ka ai ha ngaahi sino 'oku fiema'u 'e he Pule'angá ke kau 'i he malumalu 'o e tēpile ko eni ki he, 'oku fakahoko 'e he Ma'u Mafai ko eni hono *review* pē ko hono vakai'i 'enau tu'unga vāhenga, pea ka tali 'e he Kapineti, pea hū hangatonu ai pē ia 'o kau 'i he tēpile. 'A ia ko e fakalelei ko eni 'oku fai 'Eiki Sea, ko e fiema'u pē ia ke fou mai pē ia he halafononga totonu. 'A ia 'o ha'u pē ia mei he Pule'angá 'i he Fale, pea toki fakakau ai.

Pea mo hono kupu 13 pē, ko hono ki'i fakalelei'i pē 'a e tu'unga ko eni na'e 'i ai. Ko e teemi ko ia na'e fokotu'u ki ai 'a e kau 'Ofisa ko eni ki he Ma'u Mafai ko eni na'e ta'u 3, na'e fakalōloa ki he ta'u 'e 4 ko e 'uhinga ke fakafaingofua'i pē, he ko e fa'ahinga *skill* ko eni 'oku fiema'u 'Eiki Sea, 'oku fiema'u ia ke filifili pea 'oku 'ikai ke fu'u lahi, pea ko e 'uhinga ia e ki'i fakalelei'i ko eni. Pea 'i ai mo e kole ke fakakau mu'a Eiki Sea pea mo e kātoa 'o e 'ū *Public Enterprise*, 'i he tēpile 7 ki he fo'i Lao ko eni. Mālō 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā. Talitali lelei 'a e 'Eiki Palēmia ki he fakataha 'o e houa efiāfi ni. Hou'eiki 'atā ke mou me'a mai.

Losaline Ma'asi: Sea, ..

Sea Komiti Kakato: Me'a mai Tongatapu Fika 5.

Kole ke fakakau 'a e Pule Ngaue 'o e Tonga Health Promotion ki he Lao.

Losaline Ma'asi : Kole mu'a e faingamālie ko eni pea 'oku 'i ai 'a e fakatapu atu ki he Feitu'ú na, pehē foki 'eku fakatapu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti ko eni 'o e Fale Alea, kae 'uma'ā 'a e Feitu'ú na Sea. Ko 'eku kole pē 'aku ia koe'uhi ko e ki'i kautaha ko eni 'a e Tonga *Health Promotion Foundation* 'oku kole pē koe'uhi ki he 'Eiki Minisitā ke fakakau atu mu'a. Ko u tokanga'i pē koe'uhi 'oku kau e finemotu'á ni 'i he fai fatongia ko ia 'i he Poate ko ia. Pea ko e fiema'u ko ia ko ē ke fai ko ē hono *review* ko ia ko ē 'enau tu'unga vāhenga fakatatau ko ia ki he Tu'utu'uni ko ia 'i he *New Remuneration Authority* 'oku 'ikai ke 'i ai ka na'e 'osi fai pē feinga ki ai ka ko e kole pē ko e fokotu'u atu, na'a lava pē ke fakakau atu 'a e *CEO* 'o e Tonga *Health* kae 'uma'ā 'a e kau ngāue ko ia. Mālō Sea ko e kolé pē ia.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito Fakafofonga. 'Eiki Minisitā me'a mai.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea mālō ka 'oku tali lelei pē kole ia ko iá 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā.

Losaline Ma'asi: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō tali lelei pē fokotu'u 'oku fai 'e Tongatapu Fika 5 ke tātaki atu pea mo e Tonga *Health* ki he fakatonutonu e Lao ko eni. Tongatapu Fika 4.

Mateni Tapueluelu: Sea mahalo ko e me'a pē ia na'e tokanga ki ai e tēpile ko eni na'e fakahoko mai, ka 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha me'a pea fokotu'u atu.

Sea Komiti Kakato: Mālō. 'Oku 'i ai ha pou pou? (Ne pou pou) Tau pālōti.

Lord Tu'iha'angana: 'Eiki Sea ko 'eku 'ai pē 'aku ia ke 'ai ki he Kalake ke 'ai e fakalea kae tohi'i 'a e me'a ko ia he ko e lao. Ko e ha 'a e me'a 'e tohi. Ko e *CEO* hono fakalea hono fokotu'u ki he kupu mo e me'a. Ko e 'uhinga ke tau pālōti'i pē.. Ko ia?

Sea Komiti Kakato: 'E 'i he fakatonutonu pē ia?

Lord Tu'iha'angana: 'Ikai 'oku mahino pē ia, 'oku mahino pē ia ka ko e fokotu'u mai foki ke fakakau ki he lisi. Ko ia Tongatapu 5. 'A ia ko e tohi'i ko e ha, ko e Pule Ngāue pē ko e ha, faka-Pilitania mo e faka-Tonga.

Sea Komiti Kakato: *CEO* pea mo e kau Mēmipa 'o e Tonga *Health*.

Lord Tu'iha'angana: 'Ikai ko 'eku fokotu'u pē 'aku ia ke 'ai ko e ha hono fo'i fakalea e lakanga ko ia.

Mateni Tapueluelu: 'Eiki Minisitā Pa'anga ki'i fale'i mai eni.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō Sea. Ko e fo'i lao ko eni 'a ia ko e tefito'i lao pē ia, 'oku 'i ai e tēpile 'oku *refer* ki ai 'a ia ko e tēpile 1 ia. 'A ia 'oku lisi ai kātōa e ngaahi sino ko ē 'oku..

Sea Komiti Kakato: Ko e kupu 13 ia?

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'A ia ko hono tātaki atu ai pē ki ai e Tonga *Health* ki he lisi ko ia. Mālō pea mo e *Public Enterprise*.

Lord Tu'iha'angana: Kapau ko ia pē ko 'eku tokoni pē 'aku ia ke mahino ke pālōti 'oku tau femahino'aki he me'a ke tohi.

Sea Komiti Kakato: Fokotu'u atu pē kae toki fakatonutonu hono tukuhake ki he Falé. Tau pālōti. Ko ia 'oku loto ..

Mateni Tapueluelu: Fakamolemole Sea, kātaki pē Sea. Kātaki Sea ko e ki'i fakama'ala'ala pē, 'Eiki Minisitā 'oku kau heni 'a e TASA...

<008>

Taimi: 1420-1425

Mateni Tapueluelu: ...Ko e me'a ki he sipoti ko hono 'uhinga ko e Lao e Sipoti ia 'e fakahū mai 'a mui ange ko e 'uhinga pē au pē 'oku kau heni he lisi ko eni? Tokoni mai mālō.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea mahalo 'oku te'eki ai ke kau ai e *TASA* ia 'i he lisi ko ia ka 'oku ma'u pē fo'i lisi he laó he taimi ni kapau 'e tokoni mai e Kalaké mālō ...

Sea Komiti Kakato: ‘Io t̄naki p̄e koe’uhi koā ko e *Tonga Health* kae toki fakaikiiki ‘a e *CEO* ‘e ‘i loto p̄e ia ‘i he Kupu hono 13 hono fakaikiiki ‘o e ngaahi lakanga ‘i he me’a ‘a e Minisitā ‘a e *Tonga Health* ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fe’unga p̄e ia Sea ‘a e t̄naki ko ia *Tonga Health* he ‘uhinga he te nau vakai’i p̄e ‘e nautolu e *CEO* pea mo e kau ngāue. Mālō.

Lao Fika 8/2021 Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ma’u Mafai Vāhenga 2021

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou’eiki p̄e ‘e tonu p̄e ‘ikai kae toki fakatonutonu ‘e he Kalake ia ‘a e ‘a e fakahoha’a ‘a e motu’a ni he fokotu’u ko eni. Ko ia ‘oku laumālie ki he tali ‘a e Lao Fika 8/2021 Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ma’u Mafai Vāhenga 2021 mo e t̄naki atu ki ai pea mo, e *Tonga Health* fakahā ‘aki e hiki ho nima.

'Eiki Palēmia: Kau ...

Sea Komiti Kakato: Me’a mai.

'Eiki Palēmia: Fakamolemole atu p̄e Sea ‘oku kau mo e *Public Enterprises* ‘i he, he fo’i lisí.

Sea Komiti Kakato: Fakataha pea mo e *Public Enterprise* fakahā ‘aki e hiki ho nima mo e ngaahi fakatonutonu ki he Kupu 13 ki he Ngaahi Kupu Fengāue’aki.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Siaso Pohiva, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Sione Vuna Fā'otusia, Semisi Taulangi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā ‘o e *MEIDECC*, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, ‘Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Saia Ma’u Piukala, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, loto ki ai e toko 17.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito Hou’eiki tali e Lao Fika 8/2021 Lao Pa’anga Fakatonutonu ki he Ma’u Mafai Vāhenga mo e T̄naki mo e Ngaahi Kupu Ngāue ‘i he Kupu 13, *Tonga Health* pea mo e *Public Enterprises*. Mou me’a hifo atu p̄e ke tau hoko ki he 4.2 Lao Fika 9/2021 Lao Fakaangaanga ‘a Tonga ki he Sipoti mo e Va’inga.

Lord Tu'iha'angana: Sea k̄at̄aki ko e lao ia ko ia na’e tuku ia ki he Komiti Lao toe foki hifo p̄e tautolu ki he ‘a’ahi k̄at̄aki.

Sea Komiti Kakato: Fakamolemole na’e ‘ikai ke u ma’u lelei ‘anenai he tu’utu’uni ‘a e Sea, sai ‘alu ia ki he Komiti Lao, tau hoko tautolu ki he’etau ‘asenita fika 6.2 ko e Lipooti ‘A’ahi Faka Fale Alea, me’a mai e Fakafofonga Tongatapu Fika 5, mālō.

Lipooti ‘A’ahi Faka-Fale Alea ‘a Tongatapu 5.

Losaline Ma'asi: Mālō Sea pea ‘oatu ‘a e fakatapu ki he Feitu’una pehē foki ‘eku fakatapu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma’a e Hou’eiki Minisitā ‘o e Pule’anga. Tapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki pea pehē foki ki hoku kaungā Fakafofonga ‘a e fakamālō atu koe’uhi

ko e faingamālie ko eni koe'uhí ke fakahoko atu 'a e 'A'ahi Faka Fale Alea ko ia 'i he Vāhenga Tongatapu 5. Ko e Vāhenga Tongatapu 5 foki 'oku 'i ai 'a e kolo ai 'e 16, 16 'aki 'a 'Atatā. Pea neongo 'ene iiki Sea ka 'oku 'i ai 'a e 'ofisa kolo 'i he kolo kotoa pē. Pea na'e fakahoko 'a e fakataha ko eni 'i he ngaahi kolo ko 'eni fakataha ki he polokalama ko ia 'oku hā 'i he peesi ono ko e tukukehe pē Fika 15 na'e 'ikai lava 'o fakahoko 'a e fakataha ko eni 'i Vaotu'u koe'uhí he na'e 'i ai e ki'i 'apisia ai. Pea na'e kole pē ke nau lava mai ki he fakataha ko ia 'i Nukunuku ka na'e kou tui pē mahalo na'a nau femou'ekina pē 'o 'ikai ke lava ange ha taha ki ai ki he fakataha.

Ka ko e taumu'a foki 'o e 'A'ahi Faka Fale Alea ko ia 'i he ta'u ni hangē pē ko e ngaahi feme'a'aki 'i he ngaahi 'a'ahi ko ē ko e me'a mahu'inga foki ki he kāinga koe'uhí ko e pa'anga ko eni tokoni Faka Fale Alea 'oku vahe atu ko ia ko ē ki he Vāhenga Fili takitaha ko ia 'e 17. Pea 'oku 'i ai 'a e fakamālō lahi koe'uhí ko e tokoni ko eni pea fai foki 'a e talanoa mo kinautolu 'i he koló 'a e ngaahi fiema'u ko e ngaahi ngāue kuo malava 'o fakahoko'aki e pa'anga ko eni.

<009>

Taimi: 1425-1430

Losaline Ma'asi: Taimi tatau pē na'e feinga pē ke fakamahino kia kinautolu 'oku fakangatanga pē 'a e ivi ko ia 'o e Pule'angá ka 'oku mahu'inga pē he 'oku 'i ai mo e ngaahi, mo e ngaahi tokoni 'i he ngaahi nima ngāue pē e Pule'angá hangē ko e *MORDI Tonga Trust* ko e *Civil Society, Live and Learn* pea pehē foki ki he ngaahi 'ofisi ko ia e kau Talafekau Lahi ko ia ko ē ngaahi pule'anga mulí ke fakamahino pē ki he kaingá 'oku 'i ai pē ngaahi faingamālie ke tokoni'i kinautolu 'i he ngaahi, ngaahi nima ngāue ko ení.

Lava fokotu'u Kosilio To'utupu ki Tongatapu 5

'Ikai ke ngata ai foki 'e Sea 'oku 'i ai e fakamālō lahi heni ne lava foki 'o fokotu'u 'a e Kosilio To'utupu ki Tongatapu 5. Pea ko u fakamālō foki heni ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá 'i he'ene me'a ange 'o tokoni pea fai mo hono *launch* ko ia ko ē ki'i polokalama ko eni 'o fokotu'u ai 'a e kosilio ko ení. Pea mēmipa tautau toko 2 mei he kolo 'o kau 'i he Kosilio To'utupu ko ení pea 'oku mahu'inga 'aupito 'a e sino ngāue ia ko ení ki hono fakahoko 'o e ngaahi fatongia 'i he vāhengá ni.

Fakatātā 'aki pē ne lava 'o fai 'enau kole tokoni 'i he, mei he Potungāue ko ia Fakamaau'angá 'o ma'u 'a e pa'anga 'e 5000 ko e *grant* ia mei he Tonga *Youth Justice Support Programme* ko ia 'a e Pule'angá, tokoni 'a Nu'usilá koe'uhí ke fakamaama ki he to'utupú 'a e mahu'inga ko ia ko ē 'enau tauhi tu'utu'uni mo tauhi ko ia ko ē 'o e lao ko ia ko ē 'a e fonuá telia na'a uesia ai honau kaha'ú. Pea 'oku 'i ai e fakamālō lahi foki heni koe'uhí ko e Fakafofonga Fika 1 'o e Hou'eiki Nōpele Tongatapú 'i he'ene me'a ange 'o fakaava 'a e ki'i ako ko 'ení.

'Ikai ke ngata ai 'oku malava foki 'i he sino ngāue ko ení 'o tokoni ki he, ki hono feinga'i ha ngaahi faingamālie ke tokoni'i ko ia 'a e to'utupú pea ko u tui pē 'oku mei lava e ta'u 'e 1 'a e ngāue mai ko ení ka 'oku 'i ai 'a e ngaahi ngāue fakalakalaka kuo nau lava 'o fakahoko 'i he vāhengá. Pea hangē foki ko e ako ki hono faama'i ko ia e honé, lava 'o fakahoko 'a e ngāue ko ia mei he tokoni mei he ngaahi nima ngāue pē Pule'angá. Ne lava pē 'a e Kosilio e To'utupú 'o fai 'a e ngaahi kole mo e feinga pa'anga ko ení.

Fiema'u misini fakapā tutu ke tokoni ki he kakai fefine.

Ko e taha foki koe'uhí ko e ngāue ko ia ko ē ki he fakalalakaka 'a e ngāue 'a e kakai fefiné pea 'oku, ne vahe'i pē 'a e pa'anga ke tokoni kia kinautolu tautefito eni kuo 'osi 'i ai 'a e ngaahi fale lālanga koe'uhí ke tokoni ki he ngāue ko ē 'a e kakai fefine. 'Oku fiema'u ha ngaahi me'angāue ke tokoni'i 'aki kinautolu hangē ko e misini fakapā tutu mo e ngaahi naunau pehē. Pea 'oku tuku 'enau tokoni ko eni ke vakai 'aki faingamālie koe'uhí ke fakatau 'aki ha misini ke tokoni'i kinautolu 'i he ngāue ko eni 'oku nau fakahokó.

Pea pehē foki ki he ngāue ko ia 'a e polisi fakakoló. 'Oku 'i ai 'a e fakamālō koe'uhí ko e ngaahi ngāue 'oku fakahoko ko ia 'e he polisi fakakoló 'i he ngaahi kolo kotoa pē koe'uhí ke tauhi e melinó pea tokoni foki koe'uhí ko e ngāue ko ia ko ē 'oku fakahoko mo malu ai ko ia ko ē 'a e kolo taki taha.

'I he ngaahi fakataha'anga ko ia na'e fakahokó pea 'oku ou fakamālō lahi pē foki heni koe'uhí ko e, ko e lava ke a'u atu ki he ngaahi kolo kotoa pē 'oku 'i ai pea mo e pule fakavahé ke tokoni. Ko u tui 'e Sea ko e taha eni 'a e fatongia mahu'inga 'i he fekaukau'aki 'a e 'ofisa kolo he kolo kotoa pē mo e pule fakavahe pea 'oku toe kau atu mo e finemotu'á ni 'i he 'a'ahi ko eni ke mahino 'oku, 'oku mahu'inga 'aupito 'a 'enau fengāue'aki ko ia ko ē 'i he ngaahi *community* mo e ngaahi koló ke mahino ko e, ko e ngaahi fokotu'utu'u ngāue ko iá 'oku 'ikai ke pehē ke tō kehekehe pē. Taki taha 'alu pē ki he'ene taumu'a ngāue ka 'oku mahu'inga 'a e fekaukau'aki ko ia 'a e ngaahi sino ko eni 'i he, 'i he ngaahi koló kae 'uma'ā e vāhengá koe'uhí ke fai 'a e fetokoni'aki 'i he ngāue ko eni.

Ko e taha foki 'a e, 'a e me'a na'e 'ohake 'i he fakataha ko eni koe'uhí foki ko, ko e Vāhenga Tongatapu 5 'oku 'i ai 'a e, 'a e pule fakavahe 'e toko 2. Koe'uhí ko e Vāhenga Hihifó pea 'oku 'i ai e konga 'oku kau mai ai 'a e vāhenga ko ia Houmá...

<002>

Taimi: 1430-1435

Losaline Ma'asi: ...pea na'e 'ohake ia 'i he fakataha ko eni na'e fakahoko 'i Matafonua pea pehē ko ē ki Matahau pē 'e lava koe'uhí ke 'ai pē ha fo'i Pule Fakavahe pē 'e taha ko e sio pē ki he anga ko ia ko ē ngāue pē ko e hā ha nga'unu 'a e Pule'anga koe'uhí ke lava 'o siofi he 'oku mahu'inga 'aupito 'a e fengāue'aki ko eni ke 'i ai 'a e Pule Fakavahe, 'i ai e 'Ofisa kolo pea 'i he 'a'ahi atu 'a e finemotu'a ni 'oku mahu'inga ia ki he ngāue fakataha ko ia.

Ko e taha foki 'a e ngaahi tokoni na'e 'omai pea mei he Potungāue, mei he Pule'anga, me'a 'a e *MEIDECC* ki he tangikē vai 'o 'omai ai 'a e tangikē vai 'e 100 'i he ta'u ko ia kuo 'osi, ko e taumu'a foki koe'uhí ke tufa atu 'e he Fakafofonga. Ko e me'apango pē na'e hoko pē 'a e palopalema 'i he anga 'o e tufa ko eni pea toe faitu'utu'uni mai pē Potungāue ia *MEIDECC* ke 'ave 'a e vahevahé ia, tangikē 33 ki Fahefa, 30 ki 'Ahau, 17 ki Matahau, pea hanu leva 'a e toenga ko ia ko ē 'o e kolo ko ia 'e 13 kaekehe ku ou feinga pē koe'uhí ko e 'ū me'a ko ia ne 'osi 'omai pē mei he Potungāue neongo na'e 'osi fai 'a e fokotu'utu'u ki ai pea mo e Pule Fakavahe ke vahevahe tatau pē kolo 'e 16 ko eni koe'uhí ko kinautolu 'oku fu'u fiema'u vivili mo nau fu'u fiema'u ko ē tokoni ko eni, ka ne 'omi pē 'a e ngaahi tu'utu'uni ko eni pea na'a mau feinga pē koe'uhí ke fakalato ha ngaahi fiema'u ko eni. Neongo na'e 'i ai e ta'efiemalie 'i he a'u atu ko ia ko ē ki he ngaahi kolo, koe'uhí ko e vahevahe ko eni.

Ko e palau ko ia ‘a e vāhenga ‘oku ‘i ai ‘a e fakamālō koe’uhi ko e tokoni ko eni ‘o ‘omai ko ia ‘e he Pule'anga ‘a e palau ‘ou ngāue’aki ko ia ki he tokoni lahi ia koe’uhi ko e ngāue, ko e ngoue ko ia ko ē ‘a e kāinga pea tautefito foki ko e feitu’u ko ē Hihifo ‘oku lelei ‘aupito ‘a e kelekele ki he ngoue pea faka’aonga’i lelei ‘aupito ‘e he kāinga ‘a e palau ki hono fai ko ia ‘a e ngaahi fatongia mo e ngāue ko eni.

Fiema’u ke fakalelei’i ‘a e fo’i hala mei ‘Umutangata ki Liahona.

Ko e taha foki e ngaahi fiema’u na’e mei tōlfuhia pē e kolo ‘e 15 ko eni ko e hala, fo’i hala ko ē mei ‘Umu Tangata ‘o ‘asi hake ki Liahona ‘o ‘alu ai ko ē ko ē ki ‘Atele, ko e hala eni ‘oku ‘ohake ma’u pē he kolo kotoa pē ‘a e fiema’u ke fai e ngāue ko eni, ka ‘oku ou tui pē ‘oku lolotonga fai e ngāue ki ai ‘a e Pule'anga ka ‘oku ou fie ‘ohake pē heni ‘a e fiema’u ‘aupito eni he koe’uhi he ‘oku ‘ikai ke ngata pē koe’uhi ko e hala ko eni ko e hala hola, pē ko e *evacuation road*, toe ‘i ai pē foki mo e kau ngoue tokolahi taha he koe’uhi ko e hala ko eni ko e mahalo ko Matahau pē ‘oku fou mai ai e hala ko eni he kolo, ko e toenga ko e ngaahi ‘api ‘uta pē ia pea ‘oku fiema’u pē ‘e he kau ngoue koe’uhi ke tokanga’i ange hala ko eni ke fai hono fakalelei’i mo tanu, pea ‘ikai ke ngata ai ko hono ‘ave ko ia ko ē fānau ko ia ko ē ki he ngaahi ‘apiako hangē ko Liahona, ‘Atele, Piula pea ‘alu ai pē foki ki Toloa, ‘oku lahi hono ngāue’aki ‘o e hala ko eni pea ‘oku ko e taha ia he ngaahi fiema’u vivili.

‘I he a’u ko ia ko ē ki he ngaahi kolo, ko, ‘ohake ai ‘a e sone tapu, pea ‘oku mahino ia kuo ‘osi ngāue ‘a e sone ko ia ‘a Ha’atafu, tatau pē pea mo Kanokupolu na’a tau toki fakapaasi ko ia pea pehē foki ki Nukunuku, ka ‘i he tu’u ko ia ko ē ‘i he taimi ni, ‘oku fiefia ‘aupito e kāinga koe’uhi ko e ngāue ko eni, ‘i he taimi tatau pē ‘oku nau fiema’u ha ngaahi me’a ngāue pea ‘oku ou fakamālō pē foki he na’e ‘i ai pea mo e Minisitā Toutai ‘i he fakataha ko eni na’e fakahoko ‘i Ha’atafu ‘o nau kole ai ha vaka koe’uhi ke tokoni kia kinautolu ‘i he ngāue ko eni ko ē sone tapu, pea na’e tali lelei pē ‘e he ‘Eiki Minisitā Toutai.

Ko e taha foki na’e ‘ohake pea ‘oku ou tui pē na’a ku ‘ohake eni ‘i he lele ko ia ko ē ‘a e alelea ki he patiseti ko e palopalema na’e ‘omai pea mei Ha’atafu fekau’aki ko ia pea mo e kelekele mo e ‘ikai ke ‘i ai ha hala ‘i he ngaahi ‘api kolo ke lava ai ‘o fou atu ai e ngaahi me’alele mo a’u ‘a e kakai ki honau ngaahi ‘api nofo’anga, pea ‘atu pē ‘a e kole ko eni koe’uhi ko e ‘Eiki Minisita le’ole’o ko ia ‘o e Savea...

<005>

Taimi: 1435-1440

Losaline Ma’asi: ...pea ‘ikai ke ngata ai koe’uhí na’e ‘ohake eni fekau’aki ko ia pea mo e mamafa e totongi ko ia ‘o e kau loea ‘oku hā ia ‘i he peesi 11 koe’uhí ‘oku lahi ‘a e ki’i palopalema ko eni ne nau’osi a’u pē ki he *Ombudsman* fekau’aki pea mo e kelekele pea ‘ikai ke lava fai ha tokoni ki ai, ko e fo’i fale’i pē ka ko e faka’amu pē na’a ‘i ai pē ha faingamālie koe’uhí ke fakasi’isi’i ange ‘a e ngaahi totongi ko eni koe’uhí ko e fiema’u ko ia ko ē ‘a e kāinga kae ‘uma’ā foki ‘a e kakai. Pea ko e ‘auhia ko ia ‘a e kelekele ‘ilonga ‘aupito ia he vāhenga fakahihifo kamata mai pē mei Ha’atafu ‘o fai mai ai ko hono uesia ko ia ko ē ‘e he tahi pea ‘oku kole pē koe’uhí ke toe fai pē hano fakatokanga’i ange ‘o e ngāue ko eni koe’uhí ko e feliliuaki ‘a e ‘ea pea ‘oku uesia lahi ‘aupito ‘ikai ngata pē ‘i Ha’atafu fai mai ai pē ki Kanokupolu pea pehē foki ki ‘Ahau ‘o kau mai ai pē mo Kolovai mo Ha’avakatolo. Ko ia ko e ‘ohake pē ‘a e ngaahi fiema’u ko eni na’e ‘ohake ko ia ‘e he kāinga.

‘Io koe’uhí ko e ‘ohake ko ia ‘o e nō peseti ‘e 1 ko e faka’amu pē koe’uhí na’a lava ‘o toe ‘inasi ai pē kāinga ko eni mei Ha’atafu ko u tui hangē ko e feme’a’aki ko ia fekau’aki pea mo e

falekoloa sosaieti ko u kole pē na‘a lava ‘o kau atu ‘a ‘enau kole ko ia koe‘uhí ki he sōsaieti na‘a lava ‘o ngāue‘aki ‘a e nō peseti ‘e 1 ke tokoni kia kinautolu.

Hoko mai ki he kolo ko ia ko Kanokupolu ko e ‘osi lava mo ‘enau sone ‘anautolu pea ‘oku nau fiema‘u foki ha vaka pea ‘oku ou fakamālō pē koe‘uhí ko e tokoni ko ia koe‘uhí na‘e ‘i ai pē mo e Minisitā ko ia ‘o e Toutai ke tokoni ki he tafa‘aki ko ia.

Fiema‘u ke fai ha ngaue ki he foreshore ‘i ‘Ahau.

‘I he kolo ko ia ko ‘Ahau na‘a nau ‘ohake ai pē ‘enau foreshore mo e ngaahi fiema‘u ko ia pea hangē foki ko e hala me‘a tatau pē na‘a nau ‘ohake ‘a ē na‘a ku lave ki ai ‘anenai pea na‘e ‘ohake mei kolo ko ia ko Kolovai ko e kole pē ki honau ki‘i ‘apiako tokamu‘a ‘a e *kindy* ka ko e *kindy* eni ‘a e Siasi Uēsiliana na‘e kole pē ha‘anau ki‘i fale koe‘uhí ke tokoni ke lolotonga fakalelei‘i e fale ko ia ko ē ‘oku nau lolotonga ngāue‘aki ko ia ki he *kindy* na‘a lava pē ‘o fai ha tokoni ki ai.

Ko e senitā mo‘ui ko ia ko ē ‘i Kolovai ‘oku ngāue‘aki ko ē ‘i Vahe Hihifo ‘oku fiema‘u pē koe‘uhí ke fai hano fakalelei‘i ne ‘osi maau pē ki he Potungāue Mo‘ui pea ‘oku ou tui pē ‘oku lolotonga lele ‘a e ngāue ko ia ‘a e ‘Eiki Minisitā Mo‘ui ki he ‘ū ngāue ko ia fekau‘aki pea mo e ngaahi senitā koe‘uhí ke fakamanatu atu ai pē ke fakatokanga‘i kau atu ai ‘a e senitā mo‘ui ko eni ‘i Kolovai.

Tatau pē pea mo e senitā ko ia ko ē ‘i Nukunuku na‘e ‘ohake pē mo ia ‘a e fiema‘u ko ia ke fai hano fakalelei‘i ‘o e fale ko eni kae ‘uma‘ā ‘a e fale nofo‘anga koe‘uhí ko kinautolu ko ia ko ē ‘oku ngāue‘aki ‘a e senitā ‘i Nukunuku pea na‘e ‘ohake pē ‘e he kāinga ‘a e fiema‘u ko ia ke fai hono fakalelei ‘a e senitā ko eni mo hono vali pea mo hono fakalelei‘i ‘o e ngaahi naunau ko ia ko ē ki he senitā ko eni.

Ko e taha foki na‘e ‘ohake ko e ngaahi mape fakahinohino ko eni na‘e ‘i ai foki ‘a e ngaahi mape ko e ... ‘oku tu‘u ai ‘a e ngaahi *evacuation road* ke ngāue‘aki ko ē ‘e he kakai pea na‘e ‘ohake ia ko e ngaahi mape ia ko eni kuo ‘osi, mahalo kuo fu‘u fuoloa ‘oku fiema‘u ia koe‘uhí ke fetongi ke tuku atu pē ki he Potungāue ‘a e *MEIDECC* pē ko e hā e tu‘unga ko ē ‘oku ‘i ai mahalo ko e kole pē ‘a e kāinga ke fai ange sio ki ai ki he ngaahi mape pē ‘oku totonu ke toe tu‘u ai ha mape pē ‘oku tonu ia ke to‘o ka ko e mahino ia kia kinautolu ‘oku ‘ikai ke toe ‘asi hake ia he ‘oku fu‘u fuoloa.

Ko e ‘auhia ko ia ‘a e fonua ne toe ‘ai hake pē mo ia ‘i he ngaahi me‘a ko ia. Ko ‘e ne a‘u mai ko ē ki Fo‘ui na‘e ‘ohake ai Sea ‘a e totongi ako ko eni ki he *project* ko ia ‘a e Pule‘anga ‘i he *MIA* fekau‘aki ko ē ko u tui pē ko e SET eni na‘e... mahalo ko e ta‘efiemālie pē ‘a e ‘ofisa kolo ‘I he fetu‘utaki ange kia kinautolu ke ‘omai e kakai ko ia koe ‘oku fiema‘u ke tokoni‘i kinautolu koe‘uhi ko ‘enau fanau.

<007>

Taimi: 1440-1445

Losaline Ma‘asi: Pea ‘osi koia ‘enau fengāue‘aki moe potungāue pea ‘ikai ke totongi e kakai ne ‘omai ‘e he ‘ofisa kolo ka koe kakai kehe ia ‘oku totongi koe ‘enau ako. ‘Aia koe fehu‘ia pe ‘e he ‘ofisa kolo pe kohai ‘oku ne toe fai ‘e ia ‘a e ngaue ‘a ‘ana koe‘uhi ‘oku tonu ke fai e fengāue‘aki ko ia pea mo e Potungāue ko ia ‘a e MIA.

Pea hoko hifo pe koe langa fale peesi 16 'oku 'asi ai 'a e langa fale afā, na'e 'i ai foki e kole 'a e kāinga ni he'ene 'ofa pehē 'a e Siasi Uesiliana 'o langa 'a e fale 'e 3 'i Fo'ui ke tokoni kia kinautolu ko ia ko ē ne holo honau ngaahi fale 'i he matangi ko ia ko *GITA*. Ka na'e fai foki e kolé na'a lava fai ha tokoni koe'uhi ko hono, hangē ko ia ko e *bathroom* pea mo e ngaahi tokoni ko ia. Pea 'ikai ke ngata ai, ka na'e 'i ai 'a e ta'efiemlie ia 'i he toko 1, toko 2. Ko e fale ko ē ko ē na'e langá na'e 'ikai ke fiemālie ia, na'e ta'efe'unga 'aupito ia ki he fiema'u ko ia ko ē mo e tu'unga ko ē. 'A ia na'a ne 'eke 'e ia pē ko hai te mau fakahū ki ai 'emau lāunga. Koe'uhi ko e ngaahi kautaha ko eni 'oku nau fai ko ē ngāue. Ne 'osi fai e ngāue ia pea kuo nau 'osi mavahe nautolu mei ai, pea 'oku ne pehē 'e ia 'oku te'eki ai ke kakato e fale ia 'o fe'unga koe'uhi ke nau ngāue'aki. Ka ko e tuku atu pē 'a e 'ū me'a ko ia koe'uhi ke fai ha sio ki ai 'a e Pule'anga. Pea hangē ko e kole ko ia Polisi Fakakolo ki 'Umutangata, koe'uhi ke tu'u ai ha ki'i fale ai ke lava 'a e kau Polisi Fakakolo 'o unga ki ai, tautautefito ka 'alotāmaki koe'uhi ke nau lava 'o ngāue'aki taimi ko ia ko ē, koe'uhi 'oku mama'o ia mei he ngaahi 'api nofo'anga, pea ko e 'uhinga ia ko ē 'enau faka'amu ko ia ke langa ha ki'i fale 'i 'Umutangata.

Fiema'u ha holo fakakolo ma'a Ha'utu.

Ko e fiema'u holo fakakolo 'a e kolo ko eni ko Ha'utu, pea ko u 'ilo pē 'Eiki Minisitā Ako ko e taha eni 'a e fiema'u 'a e vivili 'a Ha'utu, ka 'oku 'ikai ke 'i ai hanau kelekele. Pea 'oku ou 'ilo pē na'e fai 'a e kole atu ki he Feitu'ú na koe'uhi ko 'enau ma'u'anga vai, ke tu'u 'i he 'apiako, ka ko eni 'oku toe 'ohake pea mo 'enau holo fakakolo ko e fakataumu'a pē ki he kelekele ko ia e Potungāue Ako. Ka ko e tuku atu pē koe'uhi na'a lava pē 'o fai ha tokoni kia kinautolu kae lava fai 'a e ngāue ko eni. Ko e, na'e 'ohake foki pea kātaki pē koe'uhi ko e 'ū me'a pē eni na'e 'omai ko ia ko ē 'e he kāinga pea mei Fahefa, ko e hangē pē ko e ngaahi feme'a'aki ko ia 'anenai. Liliu e founa fili.

'I he peesi 18 ko e palopalema 'o e fili lolotonga, ko e fakalea he 'oku hūmataniu ai pē ngaahi tokoni 'oku fai he ngaahi kolo takitaha. Kapau 'oku kau ha Fakafofonga ha Pule'anga lolotonga, 'e ngāue pē ki hono vāhenga tokotaha pē, kae hala pē ngaahi vāhenga ia ko ē. Ko e 'atu pē mo e ngaahi fakakaukau. Ne 'osi feinga pē finemotu'a ke talanoa pē 'i he 'ū tafa'aki ko ia, ka 'oku mahu'inga pē Sea hono 'omai 'a e ngaahi fiema'u ko eni pea mei he kāinga, fekau'aki mo e ngaahi *issue* ko eni ko ē na'a nau hanga ko ia 'o 'ohake.

Ko e kole fale lālanga 'oku kei fu'u fiema'u pē mo ia, koe'uhi ko e 'ikai ke ngata pē 'i he ngāue'aki ko ia ko ē 'e he kāinga ki he fakataha'anga, pea tatau pē foki pea mo e fiema'u ko ia ko ē 'a e kakai fefine ki he ngaahi ngāue fakalalakala. 'O 'i ai heni pea mo e kole pea mei Masilamea koe'uhi ke langa pea mo honau holo 'onautolu. Ka 'i he taimi tatau pē, 'oku fiema'u ia ke ngāue ke feinga'i 'enau kelekele ke lahi fe'unga koe'uhi ko e holo ko eni, pea 'oku nau ngāue'aki leva 'enau pa'anga faka-Fale Alea koe'uhi ke fakalahi 'a e konga kelekele ko ia 'oku tu'u ai honau fale he taimi ni, 'a ia 'oku fu'u motu'a 'aupito pea fiema'u ia ke fetongi.

Ko e hoko pē koe'uhi ko e ngaahi ngāue ko ia fekau'aki mo e faito'o konatapu...

<008>

Taimi: 1445-1450

Fiema'u ha tautea mamafa ki he faito'o konatapu.

Losaline Ma'asi: ...Na'e 'ohake ia 'i he kolo ko ia ko Te'ekiu peesi 20 fiema'u ia ko e 'omai ko e fokotu'u ko ia na'e 'ōmai ke fai ha fa'ahinga tautea mamafa 'aupito ki he hia ko eni 'e angafēfē 'etau tau'i e faito'o konatapu kapau 'oku hanga pē 'e he kau taki 'o fakahaohao holo pē nau fakahaohao holo pē nautolu. Ko e anga ia ko ē 'enau view ko ē ki ai ko e ngaahi tautea kuo hilifaki he Fakamaau'anga 'i he faito'o konatapu ta'efe'unga 'aupito ia. Pea 'oku 'i ai e faka'amu ia kapau 'e 'i ai mo ha Fakamaau'anga ia ma'a e to'utupu koe'uhí ko e ngaahi palopalema ko eni ko ē 'oku hoko. Toe 'i ai pē hono 'ohake heni 'a e fiema'u ko ia ko ē ki he fili ko ia 'o e Palēmia pea pehē foki ki he Pule'anga Fakatemokalati ko e ngaahi me'a ia na'e 'ohake ko ia.

Na'e 'i ai 'a e *issue* na'a nau 'ohake 'i he Lakanga ko ia 'i e Pule'anga ko e fiema'u ia ke fili fakapotopoto mu'a e kakai ki he Lakanga 'e ni'ihí he ngaahi potungāue 'a e Pule'anga mo e Poate. Tokolahi 'o e ngaahi, lahi e ngaahi Lakanga 'oku ma'u ia he kakai 'oku 'ikai ke nau ma'u 'a e taukei 'i hono fakahoko 'o e fatongia ko ia. Ko e taha na'e ko e tu'unga ko ia ko ē sivi 'aki e ngaahi koloa 'oku hū mai ko ia mei tu'apule'anga na'e 'omai e fakakaukau mo e talamai 'oku lahi 'aupito hono *copy* 'e he kau Siainá e ngaahi koloa fakatau mai ki Tonga ni pea 'oku totonu pē ke 'i ai ha me'angāue ke sivi 'aki 'a e ngaahi koloa ko eni. 'A ia ko e ngaahi fakakaukau eni 'oku 'omai ko ia ko ē 'e he kāinga.

Fiema'u mei 'Atatā ha'anau maama kamo mo ha misini tā poloka.

Ko 'Atatā kou tui pē 'Eiki Minisitā Pa'anga na'e 'ohake pē eni e maama kamo peesi 21 nau fiema'u ko ia ko ē ke 'ai ha'anau maama kamo koe'uhí ko e taimi ko ē 'oku 'alotāmaki ai pē po'ulia ai ha ngaahi vaka ko ia ko ē 'i Nuku'alofa te nau lava pē tataki nautolu 'e he maama kamo ke 'oua 'e hoko ha palopalema ke nau a'u ai pē ki 'Atatā.

'Oku 'i ai mo 'enau faka'amu koe'uhí ko ha mīsini tā poloka koe'uhí ke tokoni ki he kāinga pea 'i ai pea mo e kole ia koe'uhí ko e ngaahi savea ko ia ko ē 'oku fakahoko 'oku pehē 'e he ni'ihí, 'e nautolu 'oku 'i ai fa'a taimi, ko e taimi ko ē 'oku tō ai ko ē matangi ia mo e ngaahi fakatamaki pea fai e savea ia maumau ko ē na'e hoko pea 'oku lahi 'a e fa'a o ange ia ko ē 'o fai e saveá 'oku, ko 'enau pehē 'i he peesi 21 mo e 22 ia pea hoko ko ia ki he ngaahi ngāue ko ē ko ē 'a e langa fale mo e 'ū me'a ko ia ko e ngaahi fale ia ko ē 'oku holo 'oku 'ikai ke 'i ai ha tokoni ki ai. Pea mo e ngaahi fale ia ko eni ko ē mahalo na'e tokoni'i kinautolu ko ia ko ē 'e he kāinga ko nautolu ia ko ē 'oku langa ko ia ko ē fale ko ia ko ē he matangi ko eni ko *Gita* ka kou kole atu pē kātaki koe'uhí ke mou me'a ange ki he ngaahi me'a ko eni 'oku 'omai ko eni pea hangē ko e fale ako tui pē 'oku fai e ngāue ki ai 'a e 'Eiki Minisitā Ako fekau'aki ko ia mo e fiema'u ke langa ha fale nofo'anga ki he Pule kae 'uma'a 'a e Tokoni kou 'ilo pē 'oku mau lele atu 'oku ngāue'aki pē 'e he Pule Ako 'a e holo ko ia ko ē 'o 'Atatā 'o mohe pē ki ai. Pea tatau pē pea mo e fale ako fiema'u pē ke fai ha ngāue ki ai koe'uhí ko e fānau ako.

Ko e taha na'e 'ohake mei he fiema'u ko ia ko ē 'a kakai ki he malu mo hao 'a e mo'ui 'a e kakaí. Pehē 'e he ki'i kāinga ni 'oku fu'u si'isi'i 'aupito e ngāue mai 'a e *MEIDECC* ke fakamaama mo fakahinohino e kāinga koe'uhí ko ha taimi 'e hoko mai ha fakatamaki fakaenatula ka 'oku nau fiema'u pē koe'uhí ke fai ha ngaahi ako mo tokoni'i kinautolu mou mea'i pē ki'i kolo ni 'a e ki'i motu ni 'oku tahi mei hē ko 'ene feangi'aki ko ia 'oku fetaulaki 'i loto he loto koló ko ia 'a e 'a e tahí pea 'oku palopalema 'aupito ia kole atu pē ke fai ange mu'a ha tokanga ki he tafa'aki ko ia.

Pea hangē ko e ngaahi naunau fakahaofi mo'ui ko u tui pē 'e lava pē 'o fai e ngāue ki ai koe'uhí ko 'enau ngaahi vaka mo e 'ū naunau ko ia ke lava 'o tokoni'i ia he'enau ngaahi pa'anga fakavāhengá.

Ko e taha 'a e fiema'u na'e 'ohake mei 'Atatā fekau'aki mo 'enau veve. Fiema'u pē koe'uhí ke fai ange mu'a ha tokanga ki he motu ni tautautefito ki he ngaahi veve ko ia 'oku 'ikai ke lava 'o tutu hangē ko e nge'esi kapa nge'esi hina 'ū me'a ko ia pē 'e lava 'o fai ange ha tokoni mei he veve mo e potungaue.

<009>

Taimi: 1450-1455

Losaline Ma'asi: koe'uhí ki hano uta mai 'o e veve ko iá. Mou manatu'i ko e kelekelé 'oku si'isi'i pea ka tanu 'oku 'ikai ke 'i ai ha kelekele lahi ia koe'uhí ki he'enau ngoué 'oku, ke fai ai 'a e ngāue ko ení. Ka ko e kole pē na'a lava ha tokoni fekau'aki ko ia pea mo 'enau, mo 'enau vevé.

Ko e hoko atu ki he ngaahi fiema'u na'e 'ohake ko ia pea, pea mei Matafonuá. Na'e 'i ai foki 'a e kole heni pea mei, mei Matahau fakamolemole. Ko e, ko u tui pē ko e kainga ko eni 'i he ngaahi siasi, peesi 24 eni. Ko e 'uhinga ko e 'uhinga pē eni ia ki he sivi ko ia e *form 2*. Pea ko e kole pē ki he Pule'angá pe ko e hā kuo tuku ai 'a e, 'a e toki sivi ko ia ki he *form 2*, ko e ngaahi liliu pehē ko 'enau faka'amú ka ko u tui pē mahalo 'oku fai ha ngāue ki ai 'a e 'Eiki Minisitā Akó koe'uhí na'a, ke fai 'a e femahino'aki mo e ngaahi ako ko eni ko ē Katoliká kae 'uma'ā e ngaahi ako pehē koe'uhí ko e feliuliuaki ko e liliu ko ení ko u tui pē 'oku 'i ai pē ta'efiemālie ai kae tuku atu pē 'a e ngaahi fiema'u ko ení ke fai ha tokanga ki ai.

Tokanga ki he mamafa e totongi 'o e lolo.

Ko e 'ohake pē pea mo e totongi loló 'oku nau pehē 'oku fu'u fakavalevale hono hiki ko ia 'o e totongi e loló. Pea 'i he taimi tatau pē na'e 'ohake ai 'i he mamafa, 'oku lahi foki 'a e ngaahi pamu vai he taimi ni 'oku ngāue'aki pē 'uhilá pea fu'u mamafa 'aupito 'a e totongi. 'Oku 'ikai ke fa'a malava ia 'e he ngaahi Kōmiti Vai ko ia Fakakoló 'o fai 'a hono totongi ko ia 'enau vaí pea na'e 'i ai 'a e 'ohake heni pea mei Nukunuku peesi 27 ki he totongi vaí. Ko e kole pe 'e lava 'o tokoni e Pule'angá ke peseti 'e 50 ha tokoni 'a e Pule'angá fekau'aki ko ia mo 'enau ngaahi ma'u'anga vaí.

Ko e taha 'a e ngaahi kole na'e 'omai fekau'aki pea mo e ngaahi falekai, ngaahi falekai ko ia ko ē 'oku pisinisi ko ia ko ē 'i Nuku'alofá. Pe 'e lava ke fokotu'u atu ke kau he ngaahi tu'utu'uni ko ia ko ē ke fakapaasi ha falekai kuo pau ke 'i ai ha ki'i *restroom* ai. Ko u tui mahalo 'oku lahi 'ū palopalema 'i he ngaahi, pea ko u tui pē 'e, 'e tokoni eni koe'uhí ko e ngaahi falekai ke lava 'o sio ki he ngaahi palopalema ko ē 'oku hoko ko iá.

Pea 'ikai ke ngata aí ko e falekoloa Siainá koe'uhí na'e mafai mai e ngāue ko ia e Potungāue Mo'uí mo e Me'atokoní ki hono sivi ko ia e ngaahi falekoloa Siainá. Ka ko e kole maí ke toe fai pē ange pē mu'a ha tokanga ki ai koe'uhí ko e ngaahi fale nofo'angá ke fakapapau'i pē 'oku mavahe mei he ngaahi falekoloá. 'Oku fiema'u lahi pē mo'ui haisiní ia ngaahi 'aho ni ke malu mo hao 'a e kakai 'o e fonuá mei he ngaahi faingata'a mo e ngaahi fakatamaki ko eni.

Tokanga ki he ngaahi fale vela

Ko e taha na'e 'omai 'a e, 'a e kole pea mei Nukunuku. 'I ai e fale vela ai 'e 3. Na'e 'osi fai pē kole pea 'ave mo e tohi ki he 'Ofisi Palēmiá tatau pē pea mo e *MOI* 'i he hoko ko eni e faingatāmaki ko eni. Pea ko e kolé na'a fakakau atu mu'a ia 'i he ngaahi langa ko eni ko ē afā koe'uhí ko e ngaahi fakatamaki ko ia ko ē 'oku hokó ke lava mu'a 'o, 'o fai ha tokoni koe'uhí ko e ngaahi fale vela ko eni 'e 3 ko eni 'i Nukunukú na'a lava 'o tokoni atu koe'uhí ke langa 'a e ngaahi fale nofo'anga ko eni. Ko e kakai ko eni 'oku nau kei nofo pē he ngaahi 'api mavahe mei honau ngaahi 'api ka 'oku fai 'a e feinga koe'uhí na'a lava 'o fai ha ngāue ki heni.

Ko e, ko e taha e palopalema na'a nau 'ohake 'oku, ko u tui pē mahalo ko e lahi ko ia ko ē ngaahi fiema'u ko ē ke 'ave ki he Potungāue *MOI* pea 'ave 'enau 'ū, fakahū ki ai 'enau ngaahi fiema'ú pea toutou vakai atu ia ko ē mo 'enau muimui'i ko ē ngaahi tohi ko ē 'oku 'ave ko ē ko ē ki ai 'oku 'ikai ke ma'u ia. Fiema'u ke vakai'i angé 'a e ngaahi founa ngāue ko iá koe'uhí ko e 'ū tohi, 'oku 'i ai mo 'enau 'ū, 'a e 'ū tohi ia 'oku pelepelengesi koe'uhí ko e 'ave pē ki he Minisitā ka ko 'enau a'u atu ko ē ko ē ki ai 'oku 'ikai ke ma'u e tatau ia ko iá. Pea 'ikai ke lava ia 'o muimui'i pe ko hai na'e 'ave ki ai 'a e tohi. Ka ko e mahalo ko e founa ngāue pe ia 'oku mahu'inga pē koe'uhí ke fai ha tokanga ki ai.

<002>

Taimi: 1455-1500

Losaline Ma'asi: ka, ko e palopalema ko e fiema'u 'e taha koe'uhí ko e ngaahi 'a'ahi ange 'a e ngaahi potungāue ki he ngaahi koló. Ko e lipooti mai eni mei Nukunuku ne savea ange e potungāue 'e 1 'o 'alu ki he 'enau, ki he 'enau ma'u'anga vaí pea ko e 'a'ahi atu ia ko iá ia kuo to'o ai pē 'enautolu e solá. Ka koe'uhí ke fai ange mu'a ha tokanga ki he ngaahi tafa'aki ko iá koe'uhí ke lava 'o solova e ngaahi palopalema.

Ko e, ko e taha pē ko e, ko e, 'oku 'i ai 'a e 'api 'o e Potungāue Ngoué, kekekele 'i Fatai pea na'e 'omai ai 'a e kole ko eni mei he Vāhenga Nukunukú. Mahino pē 'oku 'i ai 'a e 'Ofisi Ngoue 'i Houma ka ko e kole ko ia ko ē mei Nukunuku, tatau pē 'a Nukunuku, Fatai, Matafonua pe 'e lava 'i he, 'i he kekekele ko ia ko ē 'i Fatai ke langa ai ha 'Ofisi Ngoue koe'uhí ko e ofi ko ē kia kinautolu ko ia ko ē 'a e kainga Nukunuku 'i he omi ko ia ko ē ki koló ní pea faingofua ia kia nautolu koe'uhí ko e 'api ko eni 'oku tu'u ve'ehala pea faingofua ia kia nautolu ke nau lava 'o *access* ki ai.

'I he peesi 24 'oku 'i ai 'a e, 'a e, na'e 'ohake ai 'a e ...

Sea Komiti Kakato: Toe pē ho miniti 'e 2 Fakafofonga.

'Ohake Lipooti Tongatapu 5 'a e ta'efiemalie ki he sevesi 'a e Falemahaki.

Losaline Ma'asi: Mālō. Na'e 'i ai 'a e sevesi ko e, ko e 'ohake pē eni 'Eiki Minisitā Mo'ui 'a e ta'efiemalie ko e sevesi 'a e falemahaki ko e kole pē koe'uhí ke vakai'i. Nau pehē na'e omai 'oku fiema'u pē ke 'i ai ha kau toketā he taimi ko ē 'oku nau lele mai ai tautefito 'oku 'i ai e ngaahi faingata'a. Nau omi ko iá 'oku 'ikai ke 'i ai ha toketā ia koe'uhí ke ngāue 'i he taimi ko iá 'i falemahaki.

Pea na'a nau toe 'ohake pē 'enau tokanga koe'uhí ko e ngaahi kiliniki koe'uhí e Potungāue Mo'uí ke tokanga'i ange pē ngaahi ngāue ko ení ia he koe'uhí he ko e totongi 'a e kiliniki taimi tatau ia faka'ofa ia 'ikai ke nau lava 'enautolu ia 'o fai, 'o ma'u e totongi ko iá ka koe'uhí ko e ngaahi fiema'u ko eni ki he Pule'angá koe'uhí ke toe fakalelei'i ange 'a e ngaahi ngāue ko ení koe'uhí ko e kaingá.

Sea ko u tui ko e, ko e fakakātoa pe ia 'o e ngaahi me'a mahu'inga 'oku 'ohake he lipooti ko ení pea 'oku 'i ai pē fakamālō lahi koe'uhí ko e lava 'a e ngaahi, 'a e, 'a e *evacuation hall* ko eni pe ko e fale hūfanga ko eni 'o Ha'avakatoló. Pea 'oku fakamālō lahi atu ki he 'Eiki Minisitā 'o e *MEIDECC* pea pehē foki ki he *MOI* 'i he lava 'o fakahoko 'a e ngāue ko eni. Toe pē, lahi pē ngaahi fatongia 'oku, mo e ngaahi, 'a e ngaahi holo 'oku 'osi tu'u mai 'enau fiema'ú pea ko u tui pē 'e toki fai pē ngāue ki ai 'amui 'a e Pule'angá. Mālō 'aupito e ma'u faingamālié.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito Tongatapu Fika 5. Me'a mai Fakafofonga mei Tongatapu.

Penisimani Fifita: Tapu mo e Sea 'a e Komiti Kakatō, tapu mo e Palēmiá kae 'uma'ā e kau Minisitā. Tapu mo e Hou'eiki Nōpele e fonuá, tapu mo e kaungā Fakafofongá, tapu mo e Kalaké kae 'uma'ā e kau ngāué Fale Aleá. Ko u fakamālō lahi 'aupito ki he Fakafofonga ko eni mo e Vahe Hihifo. Lahi 'aupito e ngaahi me'a ko u 'ilo mei he ngaahi lipooti ko eni kuo 'omai 'e he kainga 'o Hihifó poti hangatonu pē. 'Ikai ke toe 'i ai ha me'a ko e fakatautoitoi, hangatonu pē.

Ko u tokanga atu ki he peesi 25 *bullet point* 1, lotu mo e 'aukai. Ko e fokotu'u mai mei Matahau, ko e lotú ko e koloa mahu'inga ia 'a e fonuá. Koloa mahu'inga ia 'atautolu 'i Tongá ni. Ko e lau 'a e tokātelinē ko e lotú ko e hake'anga ia 'etau fakafeta'i ki he 'Otua pea hifo ai hotau tapuaki he na'a ne ngaahi e tangatá 'i hono 'imisí pea ne hō ki ai hono laumālié. Ko e 'uluaki hake 'a e lotu fakakalisitiané na'e hake ia 'i he matāfanga 'o Tatakamotongá he 1822. Ko e 'omai ia he faifekau ko Misa Lole. 1826 na'e hake ai e Faifekau ko Misa Tōmasi 'i Hihifo.

Ka ko u tokanga ki he *bullet point* pea ko e 'omai eni mei Hihifo. Lotu mo e 'aukai. 'Uluaki feinga'i e me'a 'oku hā maí ke hoa mālie mo e polokalama lotu 'aukai ko ena 'oku fakahokó. Hā sino mai pē 'i he polokalama tanu halá 'a e 'alu hema 'a e lotú mo e 'aukaí kae 'alu mata'u e ngāué ia. Fakafofonga kātaki mu'a toe fakaloloto'i mai ange malo.

<002>

Taimi: 1500-1505

'Eiki Minisitā MEIDECC: Tapu pē ki he Sea fakatapu atu ki he ...

Sea Komiti Kakato: Me'a mai.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Fakatapu atu ki he Hou'eiki 'o e Komiti Kakato Sea. 'Oku ki'i lahilahi e ngaahi me'a na'e lave mai ai 'a e lipooti ko eni ki he *MEIDECC* pea 'oku ou faka'amu pē ke ki'i fakama'ala'ala atu pē mo fakahoko atu pē 'a e halanga 'o e ngaahi tokoni pea 'oku kau foki 'a e vāhenga ko eni he vāhenga 'oku lahi pē 'a e ngaahi tokoni kia kinautolu pea hangē ko e ngaahi feinga 'oku fai 'e he Fakafofonga. 'Oku ou lolotonga 'alu 'eku fakakaukau he me'a Sea mo e tu'u hake 'a e Fakafofonga 9 'o lele he 'aukai. 'Oku ou kole atu tukuange lotu 'aukai 'ikai ke u 'ilo pē ko e hā e me'a 'oku mou nofō ai 'o hangē 'oku mou ... tukuange lotu 'aukai he ko 'etau lotu 'atautolu mo'oni e lau ko ē 'a e talanoa fakatātā 'a Sisū ko e lotu ia 'a e kau

Popilikane tau ‘alu tautolu ‘o kole ki he mātu’a ko ē ‘oku sai ‘enau lotu ke nau lotu tukukehe kapau ‘oku talamai he Tohitapu ke fakasi’isi’i e lotu ‘aukai.

Me’a Minisita MEIDECC faka’amu ko e a’u ki Tisema lava kongā lahi e ngaahi vahe hono tufa tangike vai.

Sea ko e ‘e ne tokanga ko eni ki he palopalema ko ē ‘a e ki’i ‘a e tufa tangikē Sea ‘oku mo’oni ‘aupito ‘a e Fakafofonga pea ‘oku ou kole fakamolemole pē ki he Fakafofonga mou mea’i pē foki ko e taumu’a ‘o e tufa tangikē ‘a e poloseki ko eni ke feinga’i ke kakato kātoa ko e anga ia e faka’amu ki’i fuoloa pē Sea ki’i tuai pē ‘emau ngāue ki he seniti ko e kongā lahi foki e seniti ia ko ē ‘o e poloseki ko eni ko e ‘omai ia mei he ngaahi fonua muli, ‘ikai ke mau lava ‘o pule ki he seniti na’a mau ‘amanaki ‘e a’u mai he ko e taimi ni ia na’a mau faka’amu mautolu ko Siulai ni ko ‘etau ‘alu ia he tu’o ua ko ē ‘a e ta’u ni, ‘a ia ‘oku tau ‘osi a’u tautolu ia ‘o taki 100 he taimi ni, ka koe’uhí ko e ki’i fetō’aki ‘emau alea pea mo e ngaahi fonua muli mo e tuai hono ‘omai ‘o e seniti ‘oku ‘uhinga ai ‘a e te’eki ai ko ē ke ‘alu atu ‘a e takai ‘uluaki ko ē ‘o e ta’u ni, pea ‘oku ou kole fakamolemole atu pē te tau lelelele pē tautolu te tau lelelele pē tautolu ‘o a’u ki Tisema ‘oku ou faka’amu pē ke a’u ki Tisema kuo makonga lahi ‘aupito ‘aupito atu ‘a e poloseki ko eni pea mo e ngaahi pea mo e tufa tangikē.

Ko e kongā ko eni ki he kau ako ‘oku ou ‘ilo pē ‘e Fakafofonga ‘a e poloseki ko eni ‘a e *MIA* mo e Potungāue Ako ki he totongi ko ē ako ko u ‘ilo pē ko e taimi ko ē ‘oku ‘ave ai ‘e he kau ‘ofisakolo pea ‘oku toe takai atu leva ‘a e kau ‘ofisa ia ‘a e *MIA* pea mo e Potungāue Ako ‘o nau toe sio ki ai, nau toe ō nautolu ‘o toe talanoa mo e ‘ū ‘api ‘o talanoa ‘o fakaikiiki pea toki fili ai ‘a e ‘ū ‘api ko ē ‘oku fakakau. Ko ‘eku ‘ai pē ‘a’aku ia kapau na na’e ‘ikai ke fakakau ‘e he kau ‘ofisakolo ha ‘api ‘a ia ‘oku mahino ai ko ē pē na’e ō atu ‘o fai ‘a e talanoa pea mahino ‘oku ‘ikai ke ma’u e ngaahi fiema’u ko ē kae lava ‘a e totongi ako pea ka ‘ikai pē ia Fakafofonga ha’u pē koe ki he Minisitā Ako mo e Minisitā *MIA* ‘o ‘ai hangatonu ke na fekau ‘ena kau ngāue ke toe ō ‘o fai ha sio fakalelei ke fai ha tokoni ki he ngaahi fāmili ko ena ‘oku fai mai ‘a e lotomamahi.

Ko e langa fale afā ko e *MOI* ‘oku ne tokanga’i ‘e Fakafofonga ‘oku ‘i ai pē ki’i seniti ‘oku tuku ki he ngaahi palopalema ko ē langa, ‘a ia ko e lāunga ‘oku totonu ke fai mai ki he *MOI* kae hanga he *MOI* ‘o fekau ‘a e kau tufunga ke nau ō ‘o faka’osi ‘a e langa mo ‘ai fakalelei kae toki ‘oange ki’i seniti ‘oku ‘i ai pē ki’i fo’i piliote ‘oku tukuange ko e ‘uhinga ko e ‘ū lāunga pehē, he kapau leva ‘oku ‘i ai ha lāunga pehē ‘oku nau lava pē nautolu ‘o puke e seniti kae ‘oua leva kuo fakakakato ‘a e ‘ū fiema’u ko ia, pea kapau kuo hola e kautama ia ko ia pea kole ange ki he *MOI* ke nau hanga ‘o fakalava atu.

Ko e kongā ko ē ki he fale vela Fakafofonga ‘oku ‘i ai e lisi ‘ia mautolu he taimi ni mahalo ‘oku meimei a’u pē ‘o 20 ‘a e fale ‘oku ou tui pē ‘oku kau ai ‘a e ongo fale ‘i Nukunuku. ‘Oku kei fai ‘a e talanoa he taimi ni he na’e ‘ikai ke fakakau ‘a e kongā lahi ‘o e ‘ū fale ko eni he langa afā ka ‘oku ‘omi ia ki he *fund* ‘e taha ke ngāue’aki ki hono langa ‘o e ngaahi fale vela pea ‘oku mau lolotonga ngāue ki ai he taimi ni. ‘Oku ou tui ko ‘e ne kakato e ngāue ko ia kapau na’e ‘osi ‘omai e tohi ia ko u tui au kuo ‘osi ‘i he lisi ia ko ia.

Ko e kongā ko ē ki he ako ko ē ki ‘Atatā ‘oku mo’oni ‘aupito Sea ‘oku sai pē ia ‘e fekau e tamaiki ke nau ki’i tokanga makehe ki ‘Atatā ko e motu foki pea neongo ‘e ne ki’i ofi mai ki Tonga ni Sea ko e taimi ko ē ‘oku fetaulaki ai ‘a e matangi taulua mo e matangi taka tautefito kapau ko ha ‘aho ‘oku tō sio’ata ai e la’ā ‘oku fakatu’utāmaki he ‘oku ‘ikai ke tau ‘ilo tautolu pē ‘e hu’u mei fē ‘a e hakohako mo e matangi ka te u fekau e tamaiki ke nau ō ‘o fai e ki’i

training ko eni 'oku fiema'u 'e he Fakafofonga ke tokoni ki he kāinga. 'Oku ou 'ilo pē 'oku nau fa'a o pē ki ai ka 'oku ou 'ilo mahalo 'oku ki'i tokanga makehe na'e lele mai 'anepō e ki'i polokalama 'a e ...'o fakamatala mai ai 'a e ngaahi me'a ko eni Sea 'oku ou 'osi ma'uloto atu ko eni kae fai e tokanga lahi ki he fiema'u ko ē 'a e Fakafofonga mālō Sea ko e ki'i me'a pē ia 'oku ou ala tokoni ai mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā Hou'eiki tau ki'i mālōlō ai.

(*Mālōlō ai 'a e Fale*)

<007>

Taimi: 1530-1535

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea e Komiti Kakato (Lord Tu'i'āfitu)

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou'eiki hoko atu ai pē feme'a'aki. Me'a mai Tongatapu Fika 9.

Penisimani Fifita: Tapu mo e Sea e Komiti Kakato pea 'oku ou kole ke u hūfanga he ngaahi tala fakatapu kuo aofaki he Fale 'Eiki ni. Ko u faka'apa'apa lahi Sea ki he fakahoha'a na'a ku fai 'anenai, ko e Lotu mo e 'Aukai ko e fakahinohino pē ia 'a Sisu Kalaisi kiate kitautolu 'a e kakai 'oku muimui kiate Ia. 'Oku tau ma'u ivi fakalaumālie ai, koe'uhi ko e fononga. Ko 'eku fehu'i 'a'aku, ko e 'uhingá ko 'eku sio hifo ki he tohi ko ē pea ko e 'uhinga ia 'eku fehu'i, kae me'a hake e Minisitā ia ko ē 'o tafulu'i au. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki ko e hā e me'a na'e tafulu'i ai ha tokotaha ha tokotaha? 'Oku 'ikai ke u fakatokanga'i ho'o me'á.

Penisimani Fifita: 'Eiki Sea..

Sea Komiti Kakato: Ko e 'ulungaanga ta'etaau ia ke hanga 'e ha taha 'o tafulu'i ha taha.

Penisimani Fifita: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: Ko e hā 'ene tafulu'i koe?

Penisimani Fifita: Ko e tu'u ia 'o tafulu'i au ko 'eku fehu'i 'i he peesi 25 *bullet point* 1. Ko e me'a lelei e Lotu mo e 'Aukai, pea 'oku ou faka'apa'apa ki ai. Ka e tu'u hake ia 'o tafulu'i au.

Sea Komiti Kakato: Fakamolemole atu Fakafofonga Tongatapu Fika 9 me'a mai 'Eiki Palēmia. 'Oku ou kole fakamolemole atu Hou'eiki mou me'a lelei 'oua 'e tafulu'i e kau tangata'eiki hotau Falé ni ko e 'ulungaanga ta'etaau ia mo ta'efaka'apa'apa. Me'a mai.

'Eiki Palēmia: Sea, tapu mo e Feitu'úna Sea pea tapu mo e Hou'eiki 'o e Komiti Kakato. Ko 'eku tu'u pē 'aku ko 'eku fie fakatonotonu pē 'a e anga e me'a ko ia mei he Lipooti ko ia 'a Tongatapu 5, pea mo e poupou ko ia na'e fai 'e Tongatapu 9. Ko e me'a ko ia ki he tanu hala, faka'ofa'ofa 'aupito. Ko e me'a pē 'oku ou fiefia ai'i he lave ko ia ki he tanu hala, ko e mahino ko ia 'oku fiema'u 'e he kakai 'o e Vāhenga ko ia 'o Tongatapu 5 'a e tanu hala. He anga ko ia 'eku ma'u mai, na'e hangē ko ē na'e pehē 'oku 'ikai nau fiema'u 'enautolu 'a e tanu hala, 'i he anga ko ia 'o e taimi na'e pāloti ai. He ko e fokotu'u ngāue foki na'e fai, ke tanu kotoa e ngaahi

kolo, tatau 'a kolo pea mo 'uta. Pea 'oku 'i ai hono ngaahi pole ia 'o'ona ka kuo kamata pea 'e kakato kotoa pē 'a Tonga ni 'i he fo'i ta'u ko eni 'e 4 ka hoko mai.

Ko e anga ko eni 'a e hū mai ko eni 'a e Lotu mo e 'Aukai, ko e pehē ia 'oku kovi 'a e Lotu mo e 'Aukai, he koe'uhi 'oku 'ikai, pea fakatātā 'aki 'oku 'ikai ke sai e tanu mo e 'Aukai ko e fiema'u ia ki he tokotaha kalisitiane kotoa pē. 'Oku 'ikai ko ha me'a ia ke pehē kovi 'a hai pea sai 'a hai. He koe'uhi 'oku tau fiema'u kātoa pē 'etautolu 'ikai ke 'i ai ha taha ia 'e sia'a, ke pehē. Ko u manatu'i pē Sea na'a ngali fakatu'a 'eku ki'i talanoa.

'I he taimi ko ē 'eku kei ngāue faka-'atita, pea na'e 'i ai hoku ki'i kongā 'api 'i Tofoa hē, pea tu'u fakataha pea mo e ki'i falelotu ko eni Laumālie Ma'oni'oni. Pea 'oku ou hanga 'e au 'o 'ai 'eku ki'i ma'ala kamakamata ke langa ko ē ki'i falelotu. Pea ngali fakahua pē 'eku talanoá, ko e taimi ko ia ko e Faifekau ko eni ko 'Aisea Kava ka kuo si'i pekia foki 'a 'Aisea. Pea 'oku pehē mai e Faifekau, Tu'i'onetoa, ko 'etau ki'i falelotu eni ē, ko e talu ho'o tupu mo e, ka ke 'alu 'o 'ai e ki'i Siasi ko ena ko hai ha taha 'oku ne hanga 'o 'ilo'i. Ko u ha'u leva 'o talaange. 'Ikai, ko u fakakata pē foki. Ko u talaange, sai pē, sai pē, mahalo kapau 'e ha'u ha Faifekau 'e taha mahalo te u ha'u ke ma Siasi, ka ko e me'a 'i he'eku sio mai 'aku kia koe, te u ki'i talitali pē ke toe 'i ai ha Faifekau 'e taha. Ko e anga pē fakahua. Ko e a'u ko ē ki he 'aho ko ē na'e huufi ai e ki'i fale, a'u ange 'o fakahoko ange kiate au, ko e fale ē 'e tapuaki'i, ko u talaange io sai ia. Pea u lele mai au ki he tapuaki'i e ki'i fale mo e ki'i me'akai na'e fai he me'a. 'Osi ko ia pea 'oku 'i ai e Palesiteni taimi eni ko ē 'o 'Alifelti Mone.

<008>

Taimi: 1535-1540

'Eiki Palēmia: 'Oku fai foki 'emau talanoa 'oku takai pē hangē ko ē 'oku te fiema'u pē ke ha'u 'o talanoa mai kiate au 'ai ko ē ke u 'alu ku toe ha'u pehē mai manatu'i ko koe te ke malanga heni 'apongipongi. Pau talaange tuku foki ho fakahela foki 'Aisea kou 'alu foki au kou mei heka au he'eku me'alele 'o 'alu ka ku kamata ko ē ke efiāfi po'uli kou toe ki'i ongo'i pē ke u 'alu mu'a 'o fakapapau'i ki he tangata'eiki na 'oku fakamaatoato pea u lele mai, lele mai au ia 'oku fakapo'uli pē hono fale afe ma'i pea u hū atu he 'ā ta ko ē 'oku tangutu pehē mai pē ia he ki'i palepale he fakapo'uli 'o fai ko ē kole ki ai. Talaange fuoloa eni 'ikai ke u toe malanga au mo e hā mo e hā pea ko e fo'i tali ko ē 'a e me'a, 'ikai foki ke fai ha sivi ia he hū ki Hēvani, ha'u ki heni pea mau hū atu ko ē ki hono 'ofisi hono 'ofisi fakamatala talamai leva kiate au e 'a e lesóni 'a e ki'i tohi fakafeangai talamai kiate au talamai mo e ... te u 'alu 'o teuteu e malanga ki he pongipongi 'e taha he ko ia ia 'oku malanga ia ki he feitu'u 'e taha. Pea u 'alu foki 'o fai e ki'i teuteu malanga pea ne pehē mai pea u toe talaatu si'i kātaki 'oku 'ikai foki ke u loko ma'u 'e au ho'omou, 'io talaange ko ē 'oku 'ikai ko ē ke, 'ikai ke u fu'u malanga homau ki'i potu siasi talamai 'e ia sio ki he kautama ko ē pea ne toki fakalau mai leva 'a e kautama Minisitā ... laku pē 'e au ki lotó toki ō pē ia 'o futefute holo ai pē 'o toki tali 'o Sīsū.

Ko 'eku 'uhinga eni 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha ia 'e sai ko 'etau lotú 'oku 'i ai e ngaahi palopalema 'oku tau fetaulaki mo ia 'oku fiema'u ke tau lotu tautolu ki ai 'oku 'ikai ko e 'uhinga eni ia ke tau fesiosiofaki 'o talamai 'oku sai ē mo ē, mo ē 'ikai tau ōmai tau feinga'i 'e 'i ai ha palopalema 'oku 'ikai ke tau 'ilo'i ... 'ikai ke tau lava. 'Oku 'i ai hono ngaahi pole pea 'oku tau lotu ki he 'Otua ke tokoni mai ko ia pē Sea. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito 'Eiki Palēmia. Me'a mai Tongatapu Fika 4.

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'una Sea kae pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato Sea kau fai atu ha ki'i lavelave 'i he lipooti mahu'inga ko eni ko e 'uluaki pē kou fakamālō Fakafofonga 'i hono fakahoko 'a e 'a'ahi mo e lipooti ko eni pea pehē ki he kau ngāue Sea hangē pē ko ia kuo fai e feme'a'aki ki ai ko e lipooti foki ko e fakahoko mai e fakakaukau 'a e kakaí. 'UHINGA lelei ke tau fanongo kia nautolu mo tau manatu ma'u pē na'e fili mai tautolu ki loto he kakai ko nautolu 'oku taumu'a ki ai hotau sēvesi pea ko e anga eni 'enau lau Sea kou fie taki homou tokanga ki he peesi 24 fekau'aki mo e kaveinga 'oku fai ai e feme'a'aki 'a ia ko e me'a na'e 'ohake eni 'i Matahau.

Ko e tanu halá. Ko e tanu halá na'e fakapaasi ia 'i he Patiseti 'o e 2020/2021 ko e fiema'u vivili ia 'a e fonuá. Pea ko e hā 'a e 'uhinga 'oku 'ikai ke tanu kotoa ai e ngaahi hala? Ko e hā e 'uhinga 'o e tali 'oku 'ai 'e he ni'ihi koe'uhī 'oku Pule'anga e ngaahi kolo ia ko ia? Na'e fakamatala mai e mahu'inga 'o e vahevahe tatau 'o e vahevahe taau pea 'ave ia 'o toitoi kae e'a mai e vahevahe ta'etaau ia mo e filifili manako. Kehe ma'u pē foki Sea 'a e anga e vakai atu mo e vakai mai ko e kongia eni ia e vakai mai ko ē 'a e kakai. Pea 'oku ou fanongo ki he me'a 'a e 'Eiki Palēmia kae pehē ki he Pule'anga ko e tanú kátoa pea 'oku tanu e vāhenga ko ē ke 'osi pea tanu e vāhenga ko ē ke 'osi. Ko e ki'i palopalema 'Eiki Sea ko e 'uhinga ko e tali fuoloa 'a e ngaahi vāhenga 'oku 'i ai e fiema'u vivili kae fakakakato 'a e ngaahi vāhenga lolotonga mo 'enau fiema'u vivili mo ha ngaahi fiema'u 'oku 'ikai vivili ia 'i hono fakatauhua ki he ngaahi vāhenga kehe. Ko e ki'i palopalema ko ia ai pea 'oku 'i ai 'emau tui 'oku makatu'unga ai 'a e lava ke ongo mai ha vakai pehē mei he kakaí 'oku hā filifilimanako pea kou tui pē Sea 'oku, ko e ui eni 'e lava e Pule'anga 'o tokoni mai ai ke fakahoko mai angé ko mautolu ko eni 'e 'osi e ta'u fakapa'anga ko eni na'e toki 'osi 'alu eni 'o ta'u fakapa'anga ko eni ngalingali ko e fakahokohoko ko ē 'o mautolu ko hono 'uhinga 'oku 'ikai ko mautolu ka ko e kakai. Na'e fakahoko mai ko Tongatapu 4 'i Siulai mo 'Aokosi, Siulai eni ia pea 'oku hā leva e si'i ni'ihi ko ē kou tui 'e faingofua Sea hano tali 'o e ngaahi vakai ko ē.

<009>

Taimi: 1540-1545

Mateni Tapueluelu: ... 'a e pule'angá he taimi ko eni hono 'omai e lipootí pea ko u fie taki pē 'a e tokangá ki ai na'a lava 'o tokoni mai 'a e Pule'angá he me'a ko iá. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Me'a mai Minisitā Pa'angá.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e Seá pea mo e Fale 'Eiki ni 'Eiki Sea pea ko u fiefia hono 'ohake pē *issue* ko eni ke fai ha talanoa ki ai 'Eiki Sea. Ko e ta'u hono 2 'aki foki eni 'Eiki Sea hono fakahoko 'a e *project* mahu'inga ko eni. Pea 'oku kei kau pe ia 'i he ngaahi *priority agenda* 'a e Pule'angá ke fakahoko 'i he ta'u ngāue ko eni.

Lolotonga fai e ngaue ki hono palani'i e tanu mo e monomono hala

Ko e taimi ní kuo lolotonga fai e, 'a e, 'a e fakataha 'a e potungāué pea mo e ngaahi kupu fekau'aki hono fakama'opo'opo mo hono, 'a e ngāue ko ē na'e 'osi lava fakahoko 'i he ta'u fakapa'anga ko eni kuo 'osí. Na'e fai e ki'i fakataha 'aneafi ko e me'a 'oku 'uluaki mahino maí 'Eiki Sea 'a e lahi ko eni 'a e maumau ko eni 'a e ngaahi halá 'i he ngaahi feitu'u 'elia kehekehe 'i Tongatapu ni, 'i Nuku'alofa ni a'u ki 'uta pea mo motu. 'A ia 'oku lolotonga fai 'a e ngāue 'a e potungāué he taimi ni hono fokotu'utu'u e palani ngāue ke lava 'o, 'o fakahoko e ngāue ko eni. Pea 'e fiema'u he potungāué 'Eiki Sea pea mo e ngaahi kautaha ko eni 'oku nau mono halá.

Na'e 'i ai pē foki e polokalama monomono ki he halá ka ko e 'uhingá pē ko e 'eá pea 'o matolo mai ai 'a e ngaahi ngāue ko ení, he 'oku fakahoko ia he ngaahi kautaha kehe. Pea ko e mahiná ni 'Eiki Sea 'oku, ko u tui kuo kamata leva 'a e ngāue 'a e ngaahi kautaha ko ení ki hono monomono e ngaahi hala kehekehe 'i Tongá ni 'a ē ko ē 'oku fu'u fiema'u 'aupito ke fai ha ngāue fakavave ia ki ai. Pea 'i he taimi tatau pē 'oku sio atu leva 'a e komiti Sea ki he ngaahi polokalama ko eni ki he lele ko eni 'uluaki mahina 'e 6 ko ení pea mo e ta'u ko ení 'o kau pe ai 'a Ha'apai, Vava'u pea mo Tongatapu ni.

Ko ia 'oku, 'oku, ko u tui pē 'oku lava pē 'o tokoni atu e ki'i fakama'ala'ala ko ení ka ko e tu'u foki ko ē 'eá Sea he lele mai he ngaahi mahina 'e 3 ko eni pe 4 ko eni, te'eki ke u sio he ta'u mohu tapuaki mo'oni. 'A ia ko e fu'u fili lahi pe ia 'oku 'omai ia 'e natula ia 'a e vaí ki he halapule'angá pea 'oku 'ikai ke malava he, he ivi ngāue ko ē 'o e ngaahi kautahá pea mo e kau *contractors* ko eni 'oku fai fengāue'akí ke lava 'o fakahoko e ngaahi fatongia ko ení. Pea ko u tui ko e taimi la'ala'ā atu eni 'e a'u ki Tīsema kuo 'i ai e tu'unga fakafiemālie 'aupito tau ngaahi halá 'Eiki Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā. Me'a mai.

Mateni Tapueluelu: Sea fakamālō atu ki he Minisitā 'i he tali ko ia.

Sea Komiti Kakato: Hili Tongatapu Fika 4 pea hoko mai e Minisitā Mo'uí. Me'a mai.

Mateni Tapueluelu: Pea ko e 'osi ko ē Sea e fakamatala 'a e 'Eiki Minisitā 'oku 'ikai ke mahino mai ha taimi ia 'e hoko mai e ngāue kiate kimautolu. 'A ia 'oku mahino pē 'oku talamai 'oku tipeni 'i he 'eá pea ko e fakaongoongo ko ē te mau fai 'e tipeni pē 'i he 'eá. Sea ko e, ko e fakamatala 'oku mau hanga 'oatú ...

Vahe'i 5 miliona ki he ngaahi ngāue monomono hala.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ka u, 'oku, ko e hangē pē ko 'eku fakamatala 'Eiki Sea ko e, 'oku 'i ai e 'ū polokalama angamaheni pe ia 'a ia ko e *road maintenance* pea mo e hā ko ā e fa'ahinga monomono ia 'e taha. 'A ia 'oku vahe'i ki ai he Pule'angá 'a e pa'anga 'e 5 miliona he ta'u kotoa pē. 'A ia 'oku 'osi palani e fo'i ngāue ia ko iá fakatatau ki he ngaahi fo'i hala ko ē 'oku fu'u fiema'u ke monomono. Ka 'i he taimi ní ko e 'uhingá ko e lahi ko ē 'a e hala ko eni 'oku fiema'ú pea 'oku toe fai leva 'a e sio 'a e, 'a e potungāué ki he fokotu'utu'u fo'ou 'a e ngaahi hala ko ení.

Pea ko e maau ko eni 'a e ngāue ko eni Sea pea ko u tui 'oku tonu pe ia ke 'omai ki he Falé ke mea'i he Hou'eikí 'a e ngaahi hala ko eni kuo 'osi kau he palani ko ení ke lava 'o tanu he mahina 'e 6 ko ení mo e ta'u 'e 1 ko ení. Ka ko 'ene maau e ngāue ki ai 'Eiki Sea 'e fai mai 'e lava, 'e lava pē 'o fakahoko mai. Pea ko e kongá ko ē ki he ngaahi loto 'umu ko ē ngaahi loto halá 'Eiki Sea, mou kātaki moutolu 'o fetu'utaki mai pē ki he potungāué ko e 'uhingá ke, pe ko e hā ha tokoni 'e ala lava 'o ala fai atu ke 'oatu ha loli pe ko ha hā kae toki hoko atu e ngaue. Malo 'Eiki Sea.

<002>

Taimi: 1545-1550.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Fakama'ala'ala e Palēmia ki he tanu hala.

'Eiki Palēmia: Sea ka u ki'i tokoni pē kae toki ...tapu mo e Feitu'una Sea ko e uike kotoa pē 'oku fai ko ē 'a e fakataha 'oku 'ikai ke pehe ni ia 'oku hala 'aupito ha vāhenga. 'Oku 'i ai pē ngaahi fo'i vāhenga lalahi ko ē 'oku lolotonga tanu ko ia 'oku lahiange kilomita ia, ka 'oku 'i ai 'a e ngaahi, lolotonga pē lele 'a e taimi ia 'oku 'i ai ha me'a 'oku fiema'u vivili ha feitu'u 'oku fai e ngāue ko ia pea 'oku 'osi tala pē lahi 'a e fo'i vāhenga ko ē 17 'a e lahi 'a e kilomita he uike kotoa pē pea 'oku lahi ange 'a e ngaahi fo'i vāhenga ko eni 'oku nofo ai 'a e tanu. 'A ia ko e pehē ko ē 'oku 'ikai ke a'u ha tanu ki ha feitu'u 'oku hala ia. 'Oku 'i ai pē 'osi 'i ai pē 'a e ngaahi hala ia 'oku 'osi a'u atu ki ai, he 'oku 'osi tala pē ia he kilomita 'o e feitu'u ko ia, ka 'oku si'isi'i ange ia he ngaahi feitu'u ko ē 'oku fakamamafa ai, he 'oku 'i ai foki ko hono toho ko ē 'a e ngaahi fu'u me'angāue ki he feitu'u pea toe toho mai ki ha feitu'u ke tau felele'aki pehe'i holo ko e fu'u fakamole lahi ia. 'Oku sai ke nofo ma'u ha feitu'u ke lava ia 'osi toki 'ave ki ha feitu'u 'e taha he ko e ngaahi me'angāue ko e ngaahi me'angāue 'oku lalahi. Pea ko e *rate* ko ē 'a e fo'i me'atoho 'e taha 'oku 1 afe tupu ia pea 'oku maumau 'a e fu'u loli toho ia ko ē 'osi tu'u eni ia 'o laulau mahina pau leva ke *hire* mei tu'a 'a e loli toho 'o fai'aki e me'a ko eni.

Siaosi Pohiva: Sea fakamolemole lava pē ke u ki'i fakatonutonu.

'Eiki Palēmia: Ko 'eku talanoa pehē ke lava ke tau ki'i ma'u 'a e ...'o e ngāue ko e anga ia 'a e me'a.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga talisi'i mu'a ke mahino lelei mai 'a e me'a 'a e.

Siaosi Pohiva: Ko e me'a pē na'a ngalo ia ai 'eku fo'i fehu'i 'oku 'ai ke ...

Sea Komiti Kakato: Pe'i fehu'i, ko e fehu'i 'Eiki Palēmia.

Siaosi Pohiva: Mālō, na'e me'a 'a e 'Eiki Palēmia ko e 'uhinga 'oku nofo taha ai pē he ko e fakamole e 'alu ki hē lele ki hē 'a e me'alele. Sea 'oku fakamole hiki fakalaka ia mei he vāhenga ko ē ki he vāhenga ko ē, kapau 'e hokohoko 'e si'isi'i ange ai 'a e fakamole Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

'Eiki Palēmia: Mālō mahino ia 'Eiki Sea

Sea Komiti Kakato: Mālō me'a mai koe 'Eiki Palēmia

'Eiki Palēmia: Kapau 'e lele mei he fu'u maka 'o tu'u 'i Hihifo lele ki Hahake 'e toe fakamole mo ia, 'oku feinga'i e fu'u maka ofi pē ai pea lele'i ia vave ia kae toki hiki mai ki hē lahi e ngaahi me'a ia 'oku tau ...ka 'oku ou kole pē tuku mai 'a e *logistic* ko ia kia mautolu ke mau hanga 'o fai he koe'uhí ko e fo'i polokalama na'a mau pole ki ai, 'osi e ta'u 'e 4 ko eni 'osi 'a Tonga ni, pea 'e 'osi ia. Ko e anga pē ia 'eku ki'i fakamaama 'oku fai mālō 'aupito Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito 'Eiki Palēmia 'e Hou'eiki Fakafofonga ko e pole mahalo ko e tu'o 50 eni e me'a'aki he 'Eiki Palēmia tau nofo tatali ki he ta'u 'e 4 ko eni kuo 'osi 'a e me'a 'oku pole ki ai ki he tanu e hala 'oku fai ki ai 'a e hoha'a 'a e vahefonua me'a mai.

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea, Sea fakamālō pē ki he Palēmia ‘oku ‘i ai pē ‘a e pōini ‘i he me’a ko ē ‘oku me’a mai’aki ko hono ‘uhinga ko e mahina kuo ‘osi na’e fai ai e lele atu ki he Potungāue *MOI* ‘o kole ‘oku ‘i ai he ‘ikai ke mau lava ‘o tali ko e fakatātā pē ‘oku ‘oatu Sea ‘ikai ke mau lava ‘o tali ‘a e ngaahi vāhenga ko ‘enau taimi totonu he ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi fu’u fiema’u vivili, pea ko e tali ko ē na’e ‘omai ko e ‘aho Tokonaki te nau lava ‘o ngāue’aki ko hono ‘uhinga ko e Monite ki he Falaite kuo ‘osi seti e polokalama ia ko ia pea ko e Tokonaki leva na’e ‘omai ‘o fai holo ai ‘a e fanga ki’i *panadol* fakataimi pē ‘o tali ai ko ē ke tanu fakavāhenga ko ē na’e me’a mai ki ai ‘a e Palēmia pea mahalo ko e me’a ko ē ‘oku fai ‘a e tokanga ko e tali ‘a e ngaahi fiema’u vivili ka ko ena ‘oku me’a mai he ‘oku ‘i ai ‘a e fanga ki’i hala ia ‘e ni’ihi na’a mau tanu a’u mai pē ki he ‘aho ni Sea ko e afe pē ko e mei hala lahi ha’ulu hifo ko e fanga ki’i kā iiki pūhi pē taumu’a ia he fo’i luo nau pehē ‘e au ko e faasitu’u eni hūfanga he fakatapu pē ko e ‘afame’a, pea u ‘alu ‘o a’u ki ai, pea u kole fakavavevave ki he kosiliō ‘ofa mai ‘ave mo’oni e kāinga pea ‘oku ou ongo’i ta’efakapotopoto ia ke toe fai ha tali kuo pau ke ‘ave ha loli maka ki he fai ha tokoni ai.

'Eiki Palēmia: ‘Eiki Sea ko u pehē ko e taha ia he fo’i fakakaukau lelei ko e anga pē ia ko e tau ō atu pē ‘oku me’a ‘ai’aki e pa’anga ko ē ‘oku ‘oatu ko ē ki he me’a ‘oku tau tatau kātoa pē, ‘oku ‘ikai ke pehē ko koe pē ‘oku, ko e vāhenga pē ko eni ‘oku nau fai’aki e ngāue ‘a e pa’anga ko ē fakavāhenga ‘oku tau pehē kotoa pē he ‘oku luoluo tatau pē ‘a e feitu’u kotoa.

Sea Komiti Kakato: Mālō...

<007>

Taimi: 1550-1555

Mateni Tapueluelu: ...kae faka'osi'i atu Sea. Ko e tokanga eni ia ki he ngaahi fiema'u vivili ke *address* fakataha pea 'oku ou fie taki 'e au mo e tokanga ki he peesi 18 'o e Lipooti ko eni. Liliu e founa fili, ko e fo'i sētesi pē 'e 2 te u lau atú Sea. 'Oku palopalema 'a e founa fili lolotonga he 'oku hūmataniu ai e ngaahi tokoni 'oku fai. Ko e ngaahi tokoní 'e 'uluaki tokoni 'e mu'omu'a pē honau vāhenga kae tuēnoa e ngaahi vāhenga kehe. Ko e anga ē vakai maí, pea te tau feme'a'aki tautolu heni 'o fuoloa, ka 'oku ou tui 'oku hanga 'e he lipooti 'o 'omai 'a e anga e vakai 'a e kakai mei tu'a, pea 'oku totonu pē ke tau tokangaekina. Mālō Sea e ma'u faingamālie.

Fiema’u ke fakamatala lelei e me’a mo’oni ki he kakai.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Sea kau ki'i tokoni atu ai pē Sea kātaki. Tapu pē ki he Sea kae 'uma'ā pē 'a e Hou'eiki 'o e Komiti Kakato. Ko u kole atu pē Sea ke tau fetokoni'aki pē. Mou ō 'o fakamatala lelei e me'a mo'oní ke mahino ki he kakai ke 'oua 'e toe 'omai 'a e fa'ahinga ta'emahino ko ē. Hangē ko e me'a ko eni 'oku ou fakamatala atú. He 'oku ou tui kapau te tau fetokoni'aki pē he 'ū me'a ko ia pea fai'aki e loto lelei, 'e lelei fakalūkufua ange ki he kakai. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō Tongatapu Fika 9 pea 'Eiki Minisitā Mo'ui, pea hoko mai e Minisitā ...

Penisimani Fifita: Tapu mo e Sea kae 'uma'ā e fakataha'anga ni Sea. Ko 'eku fokoutua hake pē au ia ke u fakamālō tomu'a ki he 'Eiki Palēmia, he ta ko ē ko 'ene 'osi pē 'a 10 'e hoko mai 'a 9 ko e toho ofi mai pē. 'Oku 'i ai pē 'emau fu'u maka pea 'oku 'i ai pē mo 'emau 'ū pausa. Ka 'oku ou fakamālō tomu'a au ia ki he Palēmia 'osi pē 'a 10 hoko atu 'a 9 mālō.

‘Osi kamata hono tanu e ngaahi hala ‘i Tongatapu 9.

'Eiki Palēmia : Sea kuo 'osi kamata 'a 9 ia. Ko e toki 'osi eni, mou 'osi 'ilo pē kuo 'osi tanu 'a e ngaahi hala lahi ia 'i Tatakamotonga. Ko e me'a ia 'oku ou pehē atu ai, 'ai e me'a 'oku fakamatala ke mo'oni he 'oku 'ikai ke nofo taha pē ha me'a 'i ha feitu'u. Ko e taimi ko ia na'e pelepela ai ko ē 'a 'uta ko ia 'i Tongatapu 10, lele leva, lava pē 'a lotokolo ia 'o Tatakamotonga 'o lele, he koe'uhi 'oku 'ikai ke pelepela ia. 'Oku pehē 'a e anga e fetūkuaki holo e ngāue. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito 'Eiki Palēmia.

Penisimani Fifita: Mālō 'aupito Palēmia.

Sea Komiti Kakato: Minisitā me'a mai koe 'oku nounou kae toki hoko mai e Minisitā Ako. Me'a mai.

Hoha’a ki he ngaahi lea ‘oku ngaue’aki he lipooti hange ‘oku faka’aluma ki he Potungāue Mo’ui.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Tapu pea mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. 'Uluakí pē Sea ko u fakamālō lahi ki he Fakafofongá he Lipooti kuo tuku mai kiate kitautolú, ka 'oku 'i ai 'a e ngaahi me'a pē 'oku hoha'a ki ai 'a e finemotu'á ni hangē ko ia ko e peesi hono 24 fekau'aki mo e sēvesi 'a e Falemahaki. Sea 'oku fakatokanga'i 'e he finemotu'á ni 'a e ngaahi kupu'i lea pē ko e ngaahi lea 'oku ngāue'aki 'i he ngaahi Lipooti, 'oku hangē 'oku ne tukuhifo pe fakakata 'aki pē faka'aluma'i 'a e Potungāue Mo'ui. Ko e sētesi ko ia 'oku ne 'omai, ko e sēvesi 'a e Falemahakí 'oku [redacted] 'a e sēvesi 'a e Potungāue ko ení.

'E 'Eiki Sea, 'oku 'ikai ke u tui ki he sētesi ko eni, pea 'oku 'ikai ke hoa mo taau hano 'omai 'a e sēvesi 'a e Potungāue Mo'ui ki ho Fale 'Eikí 'oku tohi'i mai [redacted]. Ko e hā 'a e ngaahi lula fua na'e fakahoko 'aki ki he Potungāue mo e sēvesi 'a e Potungāue Mo'ui, ke fai ha aofangatuku 'o pehē 'oku kovi 'ohua 'a e sēvesi 'a e Potungāue Mo'ui. 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke u pehē 'e au ke u tuli tonuhia, ka ko e anga ē hono 'omai e Lipooti mo e vahevahe 'a e tokotaha ko eni, pea 'oku 'ikai ke u tui 'oku hoa mo taau hono 'omai pehé ni. Tau fakatātā heni.

Ka tau ka 'omai 'a e ngaahi lula fua ke fua ki ai 'a e ngāue, 'e kehe 'aupito ia 'i he fo'i fakalea ko ení pea 'e malava pē ke u pehē ko e kakai kotoa 'o Matahau, peseti 'e 100 na'a nau talamai 'oku [redacted], pē ko e toko 1 'i he toko 100, pē ko e toko 1 'i he toko 200. 'Oku fu'u fiema'u 'aupito pē Sea ke tau fu'u mātu'aki tokanga hono 'omai e ngaahi fakamatala 'oku te'eki ai ke 'analaiso fakalelei, ko hono 'uhingá te ne hanga 'o 'omai ha puipui ki ha Potungāue ke ne hanga 'o tukuhifo, pe te ne fakakata 'aki pē faka'aluma'i ki he finemotu'á ni 'oku 'ikai ke hoa mo taau. 'Ikai ke ngata pē ai, ka 'oku 'i ai 'a e ngaahi fiema'u heni fekau'aki mo e sēvesi 'a e Potungāue Mo'ui, fekau'aki mo e kau Toketā...

<008>

Taimi: 1555-1600

'Eiki Minisitā Mo'ui: ...kae 'uma'ā foki e ngaahi kiliniki kou tui ko e ngaahi sēvesi ko eni 'oku malava pē ke tokoni atu 'a e potungāue kae 'uma'ā foki e CEO ki he ngaahi tafa'aki ko

eni 'i he lolotonga pē 'a e ngāue 'i he lele 'a e ngāue fakae'aho ka 'oku 'ikai ko hono toki 'omai ki heni 'o tukuhifo'i fakalukufua 'aki 'a e potungāue. 'Ikai ke ngata pē ai ...

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole ko e ki'i fakatonutonu pē. Tapu pē mo e 'Eiki Minisitā. Sea mole ke mama'o ko e feinga eni ia ke tukuhifo ha taha pē ko e potungāue ko e me'a ... kapau ...

'Eiki Minisitā Mo'ui: Fakatonutonu Sea.

Mateni Tapueluelu: Kapau 'oku kumi ki he me'afua Sea.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Fakatonutonu Sea.

Mateni Tapueluelu: Fakatonutonu atu Sea.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Fakatonutonu Sea, 'ikai ke taau e fakalea 'o e Lipooti fiema'u ke faka'apa'apa.

Sea Komiti Kakato: Ko e fakatonutonu kou lolotonga sio ki he peesi he taimi ni ke fai ha'aku tu'utu'uni ki he lipooti ko eni. 'Oku mo'oni 'oku ta'etaau 'a e fakalea ko ē. 'Oku tonu ke, na'e tonu ke 'i ai ha ngāue 'a e kau ngāue he Fale Alea he 'a'ahi ke mou sio ki he lipooti ko eni pea fakatonutonu mo e Fakafofonga 'e 'omai ki he Fale ko eni 'e alea'i e lea ko eni 'oku ta'etaau mo e Fale ni. 'Oku 'ikai ko ha fale hopo eni ke faka'atā ha fa'ahinga lea pē 'oku tau'atāina 'i he'etau lea ko e Fale Alea eni 'o Tonga pea 'oku tauhi e faka'apa'apā. Hou'eiki ...

Losaline Ma'asi: Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Oku 'ikai ke u toe loto kou kole fakamolemole atu 'Eiki Minisitā 'i he fakalea 'a e lipooti ko eni 'i he tau'atāina 'enau fokotu'u he pepá ka 'oku mo'oni 'a e hoha'a 'oku ke me'a ki ai 'oku uesia ai ho'o potungāue 'a e lea mo e sētesi 'oku fokotu'u 'i he lipooti pea kou kole fakamolemole atu mālō 'e to'o ia mei he Miniti ko eni 'i hano tali 'a e lipooti ko eni, kou kole fakamolemole atu.

Losaline Ma'asi: Mālō, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai Fakafofonga. Mou tokanga ki homou lipooti 'oua te mou 'ai e tau'atāina e 'uhinga 'o e Konisitūtone ke tāpalasia ai 'i ha ngaahi kupu kehe 'oku hala ia 'oku maumau'i e lao, me'a mai.

Losaline Ma'asi: Fakatulou atu Sea pea ko u fakatapu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato kae fai atu pē mu'a ha ki'i tokoni 'uluaki pē ko u kole fakamolemole atu ki he 'Eiki Minisitā pea pehē foki ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale 'Eiki ni ne *overlook* pe 'a e finemotu'a ni ko e 'a e fo'i kongā ko eni ko e lekooti pē eni ia 'a e kau Kalaké. Pea ko u tui pē nau *overlook* e fo'i kongā ko eni ka ko e mahalo ko e me'a pē eni ko ē na'e lea 'aki 'e he tokotaha ko eni, ko eni ia 'oku lekooti pē ia ko eni pea ko u poupuu atu pē au ke to'o 'a e fo'i kongā ko ia Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito Fakafofonga.

Losaline Ma'asi: Mālō.

Sea Komiti Kakato: Fakamolemole pē ki he, ki hoku le’o ko e le’o pē ia ‘o e Sea ke fakatonutonu ‘etau ngāue ‘oku fai he hoha’a ‘a e ...

'Eiki Minisitā Lao: Sea tapu mo e Feitu’una Sea. Ko u fokotu’u atu au ke tautea e Kalake ko ia. ‘Oku ‘ulungāanga kovi ta’etaau ki he Falé tautea e Kalake ko ē na’a ne fai e ngāue ko eni.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā mahalo ko e me’a ko ia ‘e toki ‘i he malumalu ia ‘o e Sea ‘a e Fale Alea ke fai ki ai hano talatalaifale, me’a mai.

Mateni Tapueluelu: Fakamālō atu pē Sea faingamālie. Ko e poupou atu pē ki he Feitu’una ko hono ‘uhinga ko e mo’oni foki ‘oku hiki ia he kau Kalake ‘a e ngaahi me’a ko ē ‘oku fakahoko ka ‘oku Fakafofonga ‘oku ne hanga ‘o *edit* pē ‘oku ne hanga ‘o tokanga’i pea toki lava ‘o fakamo’oni ki he lipooti Sea ka ko ena kuo fai e tu’utu’uni ia ‘oku to’o e lea ia ko ia. Ko u taki pē au e tokanga Sea ki he kakano mo’oni e me’a ‘oku fai mai ki ai e tokanga ‘a e kakai. Ko e tokotaha ko eni na’e tu’u ‘i he fa’o pea ha’u fakafuofua ki he 12:00 ho’atā pea fakahoko ange ki ai ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha toketā ‘i falemahaki pea foki pea ha’u he pongipongi ‘e tahá ‘o fanongo fetāngihi ‘a e fānau ko e fakahoko ange ‘oku ‘ikai pē ke ‘i ai ha toketā. Kou tui au ia ko e me’a ia ‘oku mamafa ke fai ki ai ‘a e tokanga ko e potungāue ko eni ‘oku tau polepole ‘aki tau tui kotoa ko eni ‘oku mahu’inga tahá ko e potungāue eni ko ē ‘oku lau ko ē ‘oku mahu’inga taha he’etau patisetí. Pea ko e me’a ia ‘oku tonu ke tau tokanga ki ai ke ‘oange ‘enau vahe ‘ovataimí pea fakatokolahí mo e kau toketā mahalo ko e me’a ia ‘oku mahu’inga Sea ke ‘osi angé fenāpasi ‘etau ngāue mo e fiema’u ‘a e kakai. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Fiema’u ke ngaue’aki e lea fakamatāpule he Fale Alea.

'Eiki Minisitā Lao: Tokoni atu pē Sea. Tapu mo e Feitu’una Sea sai pē ‘a e lea ia Sea kae ‘ai ke taau mo e Fale ni ‘oku ‘ikai ko ha me’a ia ke ‘ai pehe’i ‘oku lava pē ‘o ‘ai e lea ‘oku fakamatāpule ‘oku tu’utu’uni e Tu’utu’uni Ngāue ‘a e Falé ki he lea ke ngāue’aki he Fale ni pea kou tui ‘oku totonu ke tautea ‘a e Kalake ko eni totonu ke ‘ai hano ki’i tautea ke mahino ‘oku ‘ai fakalelei ‘a e Fale ni ‘oku ‘ikai ke ‘ai’ai noa’ia. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Me’a ‘oku tokanga ki ai e ‘Eiki Minisitā Ako kae toki ...

'Eiki Minisitā Ako: Mālō Sea ma’u faingamālie.

<009>

Taimi: 1600-1605

Me’a Minisita Ako na’e ‘osi tali e ngāue ke langa e faleako mo e nofo’anga faiako ‘i ‘Atatā

'Eiki Minisitā Ako: ... Tapu mo e Feitu’una Sea, tapu mo e Hou’eiki Mēmipa Kakató. Ko e ki’i tali pe eni ia e ngaahi me’a na’e ‘ohake he Fakafofongá he’ene lipootí fekau’aki mo e akó. Na’e ‘ohake foki ai ko ena ‘Atatā na’e tali he Minisitā *MEIDECC* ‘oku ‘i ai e, ‘a e ‘ai ke fai ha langa ha fale ako ki ‘Atatā kae ‘uma’ā ha ki’i fale ke nofo ai e motu’a faiako aí. Ko Ha’utu ko e, ko Ha’utu mo Fāhefa ‘oku na ngāue’aki pē *GPS* Fāhefá. Fekau’aki ko eni mo e ‘apiakó, ‘oku ‘i ai e konga kimui ‘eka 2 na’e vahe’i ko e ‘uhingá pē ke tuku ki he vaí, vai fakakoló. Ko

e toengá ia ko e toenga ia ‘o e ‘apiakó. ‘E ‘āa’i ‘e he potungāué ‘a e fo’i ‘eka ‘e 2 ko ení ke mahino ‘a e ngata’anga ‘a e vai fakakoló mo mahino ‘a e toenga ko e me’a e ‘apiakó. ‘Oku ‘ikai ke ngofua ke ha’u ha taha noa’ia ki ai. Pea fakatokanga’i ange ‘a e taumu’a ‘a e ‘eka 2 na’e vahe’i ki he vai, na’e vahe’i ki he vai ‘oku ‘ikai toe ai ha ‘uhinga kehe.

Ko Te’ekiu Sea tokoni pē ki he teke ko eni e Fakafofongá e akó ne langa mo e ki’i fale ‘apiako ai ‘e taha. Ko e mateuteu pē ki he *form 1, form 2* ‘a Te’ekiu. ‘Alu atu pē ki he *form 2* ‘uhinga lahi pē na’a tau ‘osi fai pē feme’a’aki heni Sea ke ‘ai ke ako ta’etotongi ‘etau fānau mei he kalasi 1 ‘o ‘alu ‘o a’u ki he foomu 2. ‘Ikai ke u toe fakalōloa he ‘uhinga ko iá he ngaahi fēhu’i na’e ‘ohaké ka na’e ‘osi fai pē feme’a’aki ‘a e Fale ni ki ai Sea. Ko e ki’i tali atu pe ia ki he ngaahi poini na’e ‘ohake ‘e he Fakafofongá fekau’aki mo e tafa’aki ko eni e akó. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou’eiki. Mou angalelei mu’a ko e ‘uhingá ko ‘etau taimí. Kapau ‘oku mou loto ke toe hoko atu e feme’a’aki ‘apongipongi ‘atā pē. Ka ‘oku mou loto ke fokotu’u ke poupuu e lipooti ko eni ‘a’ahi ko eni ko u fakaongoongo atu ke ‘i ai ha fokotu’u.

Siaosi Pohiva: Sea fakamolemole pē Sea. ‘Oku ‘ikai ke, loto pe au ke u tokoni atu he me’a na’e fokotu’u mai ‘e he Minisitā Laó fekau’aki pea mo e tautea’i e Kalaké. Sea ko e founa ngāue pe ia he lekooti minití. ‘Oku hiki pē ‘e he kau ngāue ngaahi me’a kotoa pē ‘oku ‘omai ka ‘i ai ha me’a ia ‘oku *overlook* ko u ‘ilo ko e, ko e ...

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Siaosi Pohiva: ‘Oku ‘ikai ko ha ‘uhinga makatu’unga ia Sea ke tautea’i ai e tokotaha ko eni. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ‘i he Sea pe ia e Fale Aleá ‘a e ...

Fokotu’u ke fakafoki e lipooti pea fakalelei’i kae toki fakafoki ki he Fale Alea.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea ka u ki’i tokoni atu pē ‘Eiki Sea. Ko e kongá lahi ia e ‘ū lipooti ko eni ‘Eiki Sea ‘oku ne hanga ia ‘o tukuaki’i e Pule’angá he ngaahi me’a kotoa pē. Pea ko e lea ko ē ‘oku ngāue’akí ‘i he vakai fakalelei ki ai ko e lea ‘oku ta’etaau ‘Eiki Sea. Pea ko u kole atu au ke fakafoki e lipooti ko eni ‘a e Fakafofongá ke nau fakalelei’i pea toki fakafoki mai.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito Hou’eiki. ‘E ta’ofi heni ‘a e feme’a’akí kae fai ha sio ki he lipooti ko eni mo ha me’a ‘a e ‘Eiki Sea e Fale Aleá. Tau liliu ‘o Fale Alea.

(Na’e liliu ‘o Fale Alea.)

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki. Kole atu ke tōloi e Falé ki he 10 ‘apongipongí.

(Na’e kelesi ai pē he ‘Eiki Sea ‘a e Fale Aleá, Lord Fakafanua.)

<002>